

मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास

राज्य मराठी विकास संस्था

(महाराष्ट्राचा सन पुरस्कृत)

एलिफन्टन तांत्रिक विद्यालय,

३, महापालिका मार्ग,

धोबीतलीव, मुंबई - ४००००१

रजि नं. एक १६०९४ (मुंबई)

दूरध्वनी : २२६५२९६६ / फॅक्स : २२६३१३२५

Email rmvs_mumbai@yahoo.com

निवेदन

महाराष्ट्र राज्याचे सांस्कृतिक धोरण २०१० अंतर्गत मराठी भाषेतील प्रतिमुद्राधिकाराची (कॉपीराइटची) मुदत संपर्कले दुमिळ ग्रंथ महाजालावर उपलब्ध करून यावे असे म्हटले आहे. त्यानुसार मराठी भाषा विभागाच्या आदेशाप्रमाणे (शासननिर्णय क. रासांयो १०१२/ प्र. क./ २०१२/भाषा-३ दि. २८ मार्च २०१३) राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे असे ग्रंथ आणि नियतकालिके महाजालावर उपलब्ध करून देण्याचा प्रकल्प राववण्यात येत आहे.

ह्या प्रकल्पातर्गत उपलब्ध होणारे ग्रंथ व नियतकालिके प्रतिमुद्राधिकार अधिनियमाची मुदत उलटलेले असल्याने सार्वजनिक स्वरूपात उपलब्ध आहेत. ही सामग्री विविध ग्रंथालयांनी जतन करून ठेवल्यामुळेच आज आपल्याला उपलब्ध होत आहे.

सदर पुस्तके अथवा नियतकालिके जशी उपलब्ध होत जातील तसे त्यांचे संगणकीकरण करून जनतेला ती उपलब्ध करून देण्यात येतील. ह्या ग्रंथांच्या / नियतकालिकांच्या पीडीएफ प्रती आपण विनामूल्य उत्तरवून घेऊ शकता. असे करताना आपण खालील सूचना लक्षात घेऊन त्यांचे पालन करावे.

०१. सदर ग्रंथांच्या पीडीएफ प्रती ह्या वैयक्तिक वापरासाठी विनामूल्य उत्तरवून घेता येतील तसेच इतरांनाही विनामूल्य देता येतील. पण कोणत्याही कारणासाठी त्याचा व्यावसायिक वापर करता येणार नाही.
०२. सदर ग्रंथांचे दुवे इतरांना देताना त्यासाठी कोणतीही रकम आकारता येणार नाही.
०३. पीडीएफ प्रतींवर असलेली राज्य मराठी विकास संस्थेची मुद्रा आपणास काढता येणार नाही.
०४. आपल्या अभ्यासासाठी, संशोधनासाठी ह्या सामग्रीचा उपयोग करताना आपण योग्य तो श्रेयनिर्देश केला पाहिजे.

वरील अटींचा भंग झालेला आढळल्यास कायदेशीर कारवाई करण्यात घेईल.

स्पष्टीकरण : सदर सामग्री ही केवळ ऐतिहासिक दस्तऐवज म्हणून उपलब्ध करण्यात आली असून ह्या सामग्रीतून व्यक्त होणारी मते, विचारसरणी इ. त्या त्या लेखक, संपादक इ. कत्यार्ची आहे. त्यापैकी कोणतेही मत, विचारसरणी इ. ह्यांचा पुरस्कार महाराष्ट्र शासन, मराठी भाषा विभाग, राज्य मराठी विकास संस्था ह्यापैकी कुणीही करत नसून त्या त्या मताचे वा विचारसरणीचे दायित्व उपरोक्त विभागांवर असणार नाही.

राज्य मराठी विकास संस्थानारे
संगणकीकृत

मराठी विकास संस्थानारे
संगणकीकृत

मराठी विकास संस्थानारे

॥ ੩੫ ॥

काव्येतिहास-संग्रह.

भुजतरुवनच्छायां येषां निवेद्य महौजसां
 जला । मेदिन्यासीदसाकुतोभया ।
 समृतिमपि न ते यान्ति क्षमापा विना यदनुभ्रहम्
 प्रवृत्तिभृते कुर्मस्तरमै नमः कविकर्मणे ॥

राजतरंगिणी-

पुस्तक ७. एप्रिल, सन १८८४. अंक ४.

है मासिक पुस्तक
पुणे येवे
ज्ञानप्रकाश छापखान्यांतर
छापिले,

किंमत < आणे.

३० ब० मा० ग० राम्हे...	२-०	४० सा० २० छ्ही० सवनीस	४-६
३० सा० सि० वि० पठवर्धन	२-०	,, „, चिं० ग० सुक्ले ...	२-०
३० शा० स० बापूशास्त्रो देव	५-८	,, „, २० बा० तल्लवल्कर	८-१२

सन १९८४-८५

० रा० पंत प्रतिनिधी संस्थान औंध. २-६	२० रा० वि० अ० पठवर्धन	४-६
शा० स० रा० बापूशास्त्रो देव ... ४-६	„ „, चिं० ग० सुक्ले ...	२-०
३० सा० २० छ्ही० सवनीस ... ४-६	„ „, २० बा० तल्लवल्कर	८-४
३० सा० २० गो० भांडागवर ... ४-६	„ „, २० नि�० शाल्ली ...	४-६
३० रा० २० से० ने० ला० शेवगांव ... ४-६	„ „, से० ने० ला० हदै	४-२
„ „, भा० १० डाक्यर ... ४-६	„ „, बा० ना० जोशी ...	४-६
„ „, से० ने० ला० भिरज ... ४-६		

विषयक्रम.

बखरी.

“ धाकटे शाहू राजे यांचे चारित्र.....	६५-७२
नागपूरकर भोसल्यांची बखर.....	७३-८०
पत्रे, यादि वगैरे	१७७-१८४

मराठी कविता.

मोरोपंतकविकृत प्रकरणे, भाग २ शा—

कुशलवोपाख्यान.....	१७-४२
श्रीरामदासकृत भीमरूपि-स्तोत्रे, पद, करुणाष्टक ..	१२५ १३२
संस्कृत काव्ये.	

पंतनिहिलकृत-मुक्तेकलाधवम् .....

या पुस्तकासंबंधे हरएक प्रकारचा पत्रव्यवहार ठेवणे तोः—काळ्येति-
हास-संग्रहाचे व्यवस्थापक, यांस आलीजाग जिं० कुलाबा येथे ठेवावा.
का० सं० व्यवस्थापक.

नाही." ते समर्थे परश्वरामपत्र पटवर्धन यांनी शिंदी देवी शिवनेर येये शक्य श्रीगंगोदक चंबू आणोन व गाईचे शेपूट घरून दिल्ही. आणि येण्याचा विचार ठरून थेऊर गणपतीस येऊन, त्याच्या दुर्बा देऊन, पुणे नजीक कळशी येये येऊन पावले. शाके १७१७ राक्षसनाम संवत्सरे सन सीत तिसैन मयां व अल्फ. कळशीचे मुक्कामी सर्व सरदार मुत्सदी आदीकरून भेटले. आणि पुण्यास आले. शिंदे कवडोवर येऊन पावले. तेही येऊन भेटले होळकरही भेटले, बाजीराव कळशीसच मुक्काम करून राहिले.

[इकडे] नाना फांडणीस [यांनी आपली] व शिंदे यांची स्वस्थता नाही, या उपरि आपणांस ठीक पडणार नाही, म्हणून माधवराव वारतांच आपले सर्व द्रव्य लांबविले. बाजीराव यांचे हातीं काहीएक लागू नये, समुद्रांत बुडवावें परंतु त्यास न दावै, ऐसा संकल्प करून दस्तऐवज कागदपत्र सर्व विसर्जन केले, जाळून टाकिले. आपले खजीने व वाड्यांतीलही सर्व चीजबस्त कार्याकारण ठेवून वाताहत केली. आणि आपण मेणोलीस स्नानसंध्यां करून रहातो ऐसे बोलणे घातले. आणि निघोन पुरंदरास जाऊन तेथून निघोन सातारियास महाराजांपाईंगी गेले. शाके १७१७ राक्षसनाम संवत्सरे सन सीत तिसैन मया व अल्फ. फालगुन शुद्ध पौर्णिमेस गेले. महाराजांचे दर्शन घेऊन आपण खाली उत्तरावे, फौजबंदी करावी, कोट रुपये आर्द्धे आपणांपाईंगी ठेवितो. आणि माधवराव यांचे खीस पुनर दत्तक देऊन त्यांचा वंश स्थापावा, प्रवानंपद त्यांस दावै, बोलले. ते समर्थे महाराजांनी असे प्रसंगांत तुम्ही मसलत करणार हे विलुप्त न जाऊ तिशोभा मात्र होणार. दस्तव ओगांस उत्तरोन मसलत करणे, प्रपक्ष कंव थेगून गोत्रजांस प्रवानंपद देणे, हे करावयाचे घडंणार नाही, सांगितले. तेद्दां कांही दिवस शहरांतच राहिले.

बाजीराव रघुनाथ व शिंदे यांची बोलणी त्यांचे डेरियास जाऊन होऊं लागली. जवळ उत्तरावे म्हणून थेऊर येये जाऊन राहिले. यानंतर परश्वराम शामचंद्र पटवर्धन यांगी शिंदे यांशी रांजकारण केले जे, माधवराव यांचा वंश पुढे चालवावा. हे तुम्हीं करावे. पूर्वी महादजी शिंदे यांचे करार व इमान शीकता गुंतल्या आहेत. म्हणून द्रव्य देण्याचे करार करून दिल्हे. आणि नानांचेही संमत अंतून द्रव्य त्यांकडून आणून दिल्हे. आणि गोत्रज घेणे तो आग्रह आमी करीत नाही, धाकटे चिमाजी आपा दत्तक देऊन पदाविकारी

४०. जिंचे नांव शिवाजी महाराजांस | ४१. दादांच्या वंशास मुजरा करणार अंजाबाईमें दिले. | माहीं, नाना साहेबांचा वंश चालवून अशाबद्द शपता.

करावे, ऐसे सिद्ध केले. बाजीराव बोलावयास म्हणून शिंदे यांणी देरियास नेले. तेयेच नजरबंद केले. आणि चिमाजी आपा यांस जबरदस्तीने घेऊन पुणियास आले, शके १७१८ नलनाम संवत्सरे सन सीत तिसैन मया व अल्फ. वैशाख मास, बराबर आपा बलवंतराव, रामचंद्र हरी फडके फौज सुद्धां आले. पुणे येथे वाडवांत चिमाजी आपांस ठेऊन सातारियास महाराजांकडे चिंबक अमृतराव पेठे व बहिरोपत मेहेंदले व शिंदे यांजकडील महिपतराव व रामराव जीवाजी चिटणवीस असे प्रधानपदाचीं वर्त्ते व दत्तविधानाची आज्ञा आणवी म्हणून खाना केले. नाना फडणीस यांनी महाराजांपाशी कार-र बोलणे केले जे, हा मनसवा स्थापून दत्तक चिमाजी आपांस वर्त्ते द्यावी-आपण मेणोलीस जाऊन वर्त्ते गेलियावर येयेच येऊन आपले पायापाशी राहू. पूर्वी सैंगोले मुक्कामीं तह जाले त्या प्रें॥ महालमुलुक व खर्चवेंच चालून येथे सेवा करून रहातो. म्हणोन वाईस निघोन गेले. पेठे, मेहेंदले गेले ते महाराजांचे दर्शन घेऊन प्रधानपदाचीं वर्त्ते बहुमान घेऊन एुण्यास आले.

यानंतर शके १७१८ सन सबां तिसैन मया व अल्फ, वैशाख अधिकांत दत्तपुत्र विधान करून यशोदाबाई माधवराव यांची स्त्री यांचे मांडीवर चिमाजी आपा बसवून चिमणाजी माधवराव ऐसे केले. प्रातःकाळ सहा घटका दिवसानंतर बाहेर येऊन मैंजालस करून प्रधानपदाचीं वर्त्ते दिलीं. बाजीराव यांस नगरास ठेवावे ऐसा विचार ज्ञालोबा पागे व शिंदे यांचे कारभारी वैरे राजकारणाचे अधिकारी यांहीं करून एुण्यास नेतों म्हणून कोरेगांव चे मुक्कामास नेले. चिमाजी आपांस वर्त्ते पद होय तो पर्यंत कारभार माधवराव यांचे नावे त्याचेच शिक्यावर चालविले.

नंतर परशराम रामचंद्र [हे] नाना फडणीस यांस गाळून आपणच बालो-बा पागे शिंदे यांजकडील घेऊन एक विचारे कारभार करूं लागले. ना. नांस घरावे वैरे मनसवा करूं लागले. नानांस वाईस, सातारियास रहाणे धीर न पडे. तेव्हां कोकणांत निघोन महांडास गेले. नानांनी दौलतराव यांजकडे राजकारण केले जे, बाजीराव यांस स्थापावे हे उत्तम. दौलतरावही अनुकूल नहाले. मशारुल मुलुख कैदेत होते त्यांसही अनुकूल व्हावे, मोंगलाई फौज आणवावी म्हणजे सोडून लावून देतो ऐसे राजकारण केले. बालोबा पागे यांसि शिंदे यार्णी आश्विन वद्य द्वादशीस सनमजकुरीं कैद केले. हे वर्तमान कळतांच परशराम रामचंद्र चिमाजी आपांस मध्यरात्रीस निघोन घेऊन

२२. धाकडे शमराजे यांचे चरित्र पृष्ठ ५-१ पहा.

२३. मजालस=सभा.

शिवनेर जुन्हर येये गेले. तो प्रातःकाळ जाला. शिंदे हे आपली फौज नारोपंत चक्रदेव व रामचंद्रपंत फडके व मोंगली फौज घेऊन दातल पुण्यास नाले. तो आधी हे पळोन गेले असे समजतांच पटवर्धन यांचा सर्व गोट लुटून तशीच सर्व फौज शिवनेरीस पाठीमार्गे गेली. परशरामपंत व चिमाजी आपा याणी हे कृत्य परशरामपंती जबरदस्तीने केले आहे म्हणून शिंदे वैगरे या लक्षांत आले. परशरामपंत पटवर्धन किलेकरी याणी कैद करून शिंदे यांचे फौजेचे हवाळी केले. चिमाजी आपा निघोन पुण्यास फौजे बरोबर आले. परशरामपंत यांस माधवाव रास्ते जामिन जाले. त्यांचे स्वाधीन केले. बाजीराव यांस शिंदे याणी परतोन आगिले आणि प्रधानपदाची वस्त्रे दावी ऐसा सिद्धांत केला. बालाजी जनार्दन फडणीस यांसही महाडाहून आणविले. आणि सातारियास आवा शेलूकर व परशराम नारायण कारकून निः। ४३१४ व रामराव जी. बाजी चिटणवीस सातारकर महाराजांकडील रवाना केले. ते वस्त्रे घेऊन आले. शके १७१८ सनमजकूर. यांत मार्गशीर्ष शु। ४३१५ पंचमी रात्रीस डेरियांतच बहुमान वस्त्रे घेतली. चिमाजी आपांस दत्तविधान जाले ते चुलते असतां पुत्र होत नाहीत म्हणोन प्रायश्चित करून फिरोन चिमाजी रघुनाथ ऐसे जाले.

तुकोजी होळकर शके १७१९ पिंगल नामसंवत्सरे सन सबांतीसैन मया व अळफ यांत श्वावणमार्सी पुणे मुक्कार्मी शरीरी क्षीण होऊन वैरले. त्यांस पुत्र वडील काशीबा व धाकटे मल्हाराव होते. उभयतांचा कलह वाढला. काशीबाचा पक्ष शिंदे याणी केला. मल्हाराजी होळकर भाद्रपद वद्य अष्टमीस फौज पाठवून मारले. गोट लुटला. त्यांजपाशी येळश्ववत होकरळ तुकोजीचे नौटकशाळेचे पुत्र होते ते पळून नागपुरी गेले.

४३१६ पटवर्धन, असे इंदूर प्रतीत आहे ते चुकीने पळले असायें.

४३१७ तुकोजी होळकर हा एक मल्हाराव होळकर यांचे पदरो शर शिळेदार होता. मल्हार रावास संडेराव हा एकच पुत्र होता. तोही ताश्यांतच निवरतला. पुढे स्वंडेरायाची बायको अहल्या बाई हिंगे तुकोजी-स हाती धरून सैन्यादिपस्थ्यत्याजकडे दिले. तुकोजी अपणास मल्हार रावाचा पुत्र असे स्फृणवी ही गोष्ट जेजुरीस 'मळारि गौतमे-मळारि' च्या देवालयावरील लेखावरून रपष होते. शा. लेखांत "मल्हारी सुत सु-कोजी होळकर" असे म्हटले आहे.

४३१८ सदरोल देवालयांत मल्हार राव होळकर व त्याच्या गौतमाबाई प्रभृति तीन लिंग्या यांच्या संगमस्वरो पाषाणाच्या मूर्ति 'मळारि गौतमेश्वरा' च्या पाढी मार्ग स्थापिल्या आहेत. देवाला नांवही 'मळारि-राव गौतमाबाई' यांचेच दिले आहे. हे देवालय पाषाणमय आहे. काम सावेच पण मर्यादें सुवक केले आहे. शालिवाहन शके १७१२ मध्ये हे देवालय तुकोजीने बांधिले असा बर लेख आहे.

४३१९ पेशव्यांची बखर पृष्ठ २३१२१९ पहा.

४३२० नाशक शाळा=उपस्थी.

दौलतराव शिंदे यांणी सर्जेराव घाडगे कागळकरयांची कन्या आपणास केली. दारीर संबंध जाला. कारभार सर्व सर्जेराव करून लागले, त्यांगी मसलत करून बाळाजी जनाईन यांस डेरियास बलवून नेऊन कैद केले. आणि नगरचे किल्यांत ठेविले. बाळाजी जनाईन यांचे लक्षांतील कारभारी सातारियास बाबूराव कृष्ण आपटे व सदाशिवपंत फडणीस होते त्यांस कैद करून आपणच बंदोबस्त करावा ऐशी महाराजांस पत्रे बाजीराव यांणी पाठविले. तेहां महाराजांनी सेईरे लोक जेवायास मानकरी शंभर असायी किल्यावर सांगितले, काहीं जमातदार लोक फोडिले. आणि जातीने लोक घेऊन बाबूराव यांचे वाड्यांत चालून गेले. तेहां बाबनराव आपटे त्यांचे पुतुणे यांणी दर्शनाय्याज-बळ दहा पांच लोक घेऊन तरवार चालविली, शिपायागिरीची शर्त केली. जखमा जाल्या. तरवार पडली असतां आंत जाऊन आणखी तरवार आणुन आणली तरवार केली. तेहां महाराजांनी तुझी शिपाईगिरीची शर्त जाऊ. या उपरी मारला जाशील बोलले. तेहां त्यांणी जाऊन पायावर डोई ठेविली. बाबूराव वैगेरे यांस महाराजांनी कैद केले. किल्यास्वालीं सदाशिवपंत कैद केले. आणि किल्याचा व शहराचा बंदोबस्त केला. व्यंकोजी मोहिते वैगेरे दोन हजार फौजही जमाव केला. सन मजकूर. बाजीराव यांणी कारभारी माधवराव रास्ते पाठविले. व पूर्ववत किल्याचे झाधीन असोन बंदोबस्त रहावा पत्रे पाठवीत गेले.

सेनापति हैं पद, मुरारराव घोरपडे हैदर नाईक यांणी धरून नेऊन कैदेत ठेविले तेव्हांपैसून नव्हेत. त्यांस येशवंतराव दाभाडे यांस दैलितराव शिंदे यांणी भद्रादंजी शिंदे यांची कन्या बाळूबाई पुण्याचे शितोळे देशमुख यांचे घरी दिली होती त्यांची कन्या देऊन शरीर संबंध केला, आणि सन मजकुर्रा आधीन शुद्ध दशमीस सेनापती पद व बहुमान वर्स्ते देविलो. सरंजाम वत नै चालतो केला.

धोडजी बाध याणी कितर प्रांती बंड केले, त्याजवर चिंतामणराव मिरजकर न धोडेपंत गोखले रवाना केले. लढाया जाल्या. त्यांत चिंतामणराव यांस जखमी लागल्या. धोडेपंत गोखले व त्यांचे पुतणे ठार पडले. चिंतामणराव इंग्रज यांचे आश्रयास गेले. सन मजकूर आघाडमास. मानाजी आंग्रे यांस सरखेले बजारत माव पदार्ची वर्त्ते दिली. सन मजकूर. गणेश काशी कात्रे परशराम श्री-निवास प्रतिनिधी यांचे कारभारी बहुत कर्ते व शहाणे, यांजवर बाजीराव ममता करू लागले. तेहां अमतराव व नानांचा विचार एक होऊन करवीरचे राजका-

४८ अराराव यांस हैदरामे कैड वेळ्या । बदल दूसरे कोहें आढळत नाहीं।

रण केले, पत्रे पाठविले. ह्याणोन दोष ठेवून वाढियांत नेऊन कैद केले. शके १७२० काल्युक्त नाम संवत्सरे सनतिसैन मया व अल्लफ. त्यांचे बाबूराव पुत्र सहवर्तमान कोकणांत किल्यावर पाठविले. बाबूराव आग्रे हे दौलतराव शिंदे यांचे मामा. याजवरून कुलाबा वैगेर तालुके व सरखेल पद त्यांस द्यावै हे दौलतराव शिंदे यांणी बोलेन केले आणि बजारातमाब स्वार्व सरखेल ऐसा किताब व वर्खे दिली. सन मजकूर आशीन शुद्ध दश-मीस बाबूराव आग्रे यांस दिली, नंतर ते कुलाबियास जाऊन मानाजी आग्रे कैद करून आपण दौलत करू लागले, महाराजांपाशीं फौज जमा जाली. त्यांत सर्व मराठे लोकच व कारभारी नौरोपत कोकणस्थ जाले. जुने मुत्सद्दी कोणी प्रातवर पोखत नाही. त्याणी शिंदे यांजकडे सर्जेराव याशीं राजकारण केले. त्याणी ही पत्रे व पलटणे फौज पाठवितो, ऐसा निश्चय तहनामा पाठविला. याजवरून बाजीराव यांचे मनांत विकृती जाली. महाराजांनी खाली असावै हजार दोन हजार लोक जवळ असावे. आपण महाराजांचे आज्ञेत चालून तेथील खर्च बंदोबस्त मर्जी तसा करावा हे निश्चयांत आणिले असतां महाराज सर्जेराव, शिंदे यांचेच लक्ष धरून वागू लागले म्हणून माधवराव रास्ते याणी परशुराम पटवरधन त्यांजपाशीं होते त्या सुदृढांफौज जमाव करून सातारियाजवळ उत्तरावै सांगितले. ते फौज जमाव करून परशरामपत नजर बंद होते ते रास्ते याणी मोकळे करून सातारियास गेले. यावरून महाराज निघोन किल्यावर गेले. ढयंकोजी मोहिते चंतुरसिंगराजे व फौज होती ते अविचार करून रास्ते, मिरजकर यांजवर चालून आले. लढाई जाली. त्यांत ढयंकोजी मोहिते पढले. चंतुरसिंग उधळलेच त्या मार्गे फौज धांवली. शाहरात गर्दी जाली. शहर लुटले. परशराम रामचंद्र याणी तखताची वैगेर अमर्यादा बहुत केली.

या नंतर शाहराचा बंदोबस्त करून किल्याखाली रास्ते व पटवर्धन राहिले. महाराजांशीं बोलणे लाविले. या सममयांत बालाजी जनार्दन कैदेत होते तेही आणोवेंसे ठोरोन शिंदे व बाजीराव याणी आणिले. वानवडीवरच राहिले होते. त्याणी जाली गोष्ट चांगली न जाली. सातारां महाराजांचा बंदोबस्त आपणांकडे सांगावा बोलले. यावरून पत्र सनद बाजीराव यांनी दिली. तेही सिद्ध जाले. इतक्यांत माधवराव रास्ते यांचे लोकांनी किल्डा घेण्याचा सिद्धात केला. तो रामराजे यांची त्वी आईसाहेब किल्याखालीं महाराजांचे संमत न घेतां येऊन रास्ते याशीं करारमदार ठरावून त्यांचे लोक किल्यावर घेतले. पटवर्धन निघोन तासगांवास गेले.

१० 'मोरोपत' असेही होईल.

५०. 'चित्रसिंग' असा हो पाढ आहे.

चतुरांसंग पळाले. फौज सुद्धां ते करवीराकडे गेले. ते प्रकरण आलाहिदा खाली लिहिले आहे. याप्रमाणे शके १७२० कालक्तयुनाम संवत्सरे सन तिसऱ्यां तिसैन मया व अल्फ यांत जाले.

दौलतराव शिंदे व महादजी शिंदे पांची स्त्री लक्ष्मीबाई यांजमध्ये वांकडे पडून कलह लागला. लक्ष्मीबाई मुनजफरखान घेऊन एकीकडे राहिली. त्याजवर सर्जेराव घाटगे व फकीरजी गाढवे फौज घेऊन पाठविले. लढाई जाली. त्यांत सर्जेराव पांचा मोड जाला.

या नंतर दुसरे दिवशी महादत्ती भोईटे वगैरे सरदार दहा [व] फौज उठोन बाईकडे मिठाली. लक्ष्मीबाई अंबारीत बसोन तरवार बांधली, लटली. लक्ष्मी-बाई शिंदे यांची फौज मुलकांत हिंदूं लागली. बहुत मुलूख लुटून खराबा केला. खंडप्या घेतल्या. जैतापुरी रामराव चिटणीस यांचा वाहा सर्व लुटला. दौलतराव यांची व त्यांची लढाई जाली. त्यांत बाईने हत्तीवर बसोन लढाई दिली. आणि तह होऊन समजूत केली. इंग्रज फौज सुद्धां श्रीरंगपट्टणावर चालून आले. टिपू यांणी कारभारी द्वाप्हण पूर्णिया कानडे होते त्यांची क-न्या व सून बाटवावी ऐशी इच्छा केली. तेव्हां कितूर होऊन इंग्रजांस मिळाले. इंग्रज चालून लालबागे नर्जीक लढाई जाली. त्यांत टिपू पडले. सर्व दौलत मुलूख इंग्रज यांणी घेतला. शके १७२१ सिद्धार्थीनाम संवत्सरे सन मयातैन व अल्फ वैशाख शुद्ध द्वितीया. द्रव्य बहुत सांपडले. दहा पांच कोटी दौलत व प्रांत इंग्रजांचे हाती लागले. टिपूचे कुटुंब सर्व नैसल कैद करून कलकत्यास पाठविले. श्रीरंगपट्टणचे कुंभार राजे सोडून, त्यांस दरमहा रुच देऊन मोकळे केले. चिंबकराव महिपत “चिटणीस, पत प्रधान यांचे, शके मजकुरीं वारले. त्यांचे चिरंजीव यांस चिटणीसीचीं वर्षे दिलीं. माघ मास. परशुराम रामचंद्र पटवर्धन यांणी सातारियास अमर्यादा करून तास-गांवीं गेले. तेये करवीरचे महाराज यांनपाईं बिघाड कस्तुर चालून गेले. तेही चालून आले. अगोदर त्यांचे पुत्र जाऊन करवीरचे महाराजांचे वाढे वगैरे यांसि आगी दिल्या. नंतर खांसा जाऊन लढाई बहुत जाली. चालीम हजार फौज मेळवून तें संस्थान ध्यावेसे केले. तेये शिवाजी महाराज यांणी लढाईची बहुत शर्य केली. मातवर फौज असतां परशरामपंत यांस जखमा

५१. नसल=वित्त, मालभीळकत.
 ५२. चिटणिसांचे मूळपुरुष बालाजी आ-
 वजी. त्यांस चिरंजीव दोन, खंडेराव बालाल
 व मिळो बालाळ. ऐकीं भावाराजांची

चिंटणिशी खेडराव बळाळ यांजकडे व पेशव्यांची चिंटणिशी निलो बळाळयां-जकडे. वरील त्रिंकवराव चिंटणीस हे नि-लो बळाळाचे वेशज.

लागल्या, जेर झाले, धरून आणिले, आणि डोचके लढाईत कांपले. कौज लुटून घेऊन राजे तासगांवपर्यंत जाऊन त्यांचा वाडा बहुत नार्मी, थोर काम केलेला, तो जाळला. सन मनकूर. भाद्रपद वद्य चतुर्थी.

बाळाजी जनार्दन फडणीस यांस शरीरी व्यथा होऊन शके मजकुरीं फाल्गुन वद्य तृतीयेस वारले. आरब लोक जबळ होते. त्यांणीं शब दहनास जातां आडविले. ग्रधानपंत यांणीं तेलबेचा फडशा करून देववून दहन करविले. गणेश काशी किल्यावर टाकिले होते त्यांस आणून बाजीराव ग्रधान यांणीं त्यांचे हातीं सर्व कारभार चालवावा ऐसा विचार करून मोकळे करून आणविले. ते महाडके मुळांमी आले. तेथे त्यांचा द्वेषी कोणी होता. जोशी याचे धर्णी भोजनास गेले, तेथे विषप्रैळ्य केला. त्यांच क्षणीं रक्त ओकून वारले. सन मजकूर.

गढे मंडळ संस्थान ग्रधानपंत यांजकडे होते त्याच्या सनदा सेना धुरंधर पदास पूर्वी दिल्या. परंतु ठाणे बसले नाही. तेव्हां त्याजवर भोंसले यांणीं फौजा रवाना केल्या. त्या संधीत सागरावर पठाण चालून आले त्याजवरून गोंविदराव बळाळ सागरचे सुभेदार यांणीं भोंसले यास मदतीस बोलाविले. त्यांणीं फौज पाठवून पठाण मारले. याजवरून मार्गशीशांत गढे मंडळचे संस्थान सागर वाळे यांणीं भोंसले यांजकडील सनदा प्रमाणे दिल्हे. लक्ष्मीबाई शिंदे यांजवर मारेकरी कोणी घातले. त्यांत जखमा ज्ञाल्या आणि वांचली. लक्ष्मीबाई शिंदे यांणीं नारायणराव बक्की, जिववांचे लेक, वैगरे फौज जमा करून अशेवी, बरात पूर वैगरे प्रांतांत धूम केली. तेव्हां बळाळावा पागे कारभारी कैदेतून सोडून आणिले. त्यांणीं तडू करून अशेवींत वर्दींनी रहावें, बरेडा, मोडावा ऐसा नह केला. सर्जेराव घाडगे व गाढवे कैद केले. नंतर सर्जेराव यांस शिंदे यांणीं सोडिले. त्यांणीं बळाळावा तात्याचे भाचे धोंडवा व नारायणराव बक्की झेणवी मंडळ कैद केले. भोरे बाबूराव फडणीस नगरात होते ते नगरचा किल्ला शिंद्यांस दिल्हा तेव्हां जुन्नर येये ठेविले होते. नाना वारल्यावर त्यांस आणिले. आषाढ शुद्ध प्रतीपदा. ग्रधानपंत सामोरे जाऊन शके १७२२ रौद्र नाम संवत्सरे सन इहिदे मयातैन व अल्फ भेटले. फडणीशी तेरीख त्यांजकडे सांगितली. आश्विन शुद्ध दशमीस दसरियाचे मुहूर्ते सांगितली. बजाबा एरंदरे यांचे पुत्र त्रिंबकराव महिपत नाना पुरंदरे यांजला जरीपटका देऊन फौनेचे काम कारभार सन मजकुरीं आश्विन शु॥ दशमीस सांगितले.

गोवंदराव गायकवाड सन मजकुरीं आश्विन शु॥ १ प्रतीपदे स वारले.

प.३. तलब=पगाराची बाकी.

प.४. 'विषप्रयोग' इवूऱ प्रत.

प.५. दोन क्षण 'इदूर प्रत.

सर्व दौलत रावजी आपाजी गोविंदराव याचे पुत्र आनंदराव गायकवाड यांस घेऊन चालवू लागले. रावजी आपाजी याणी अमदावाद सुभा दहा लक्ष रुपये पाठवून गायकवाड याचे धाकटे भावाचे नोवे करून देऊन आवा शेळूकर सुभेदार होते ते फौज पाठवून धरले. ठांगे बसवून सुभा करून लागले. सन मार.

सन मजकुरींच नारोपंत चक्रदेव यांजवर आजीराव याणी कृपा करून जवळ कारभारांत ठेविले असता बजावा शिरवळकर वैगेरे मंडळ अनुकूल करून घेऊन नानाफडणीस याचे स्त्रीस दत्तपुत्र द्यावा, नजर सरकारात व शिंदे यांस द्यावी, ऐसा मनसबा शिंदे यांजपाशी सिद्ध करून आषाढमाशी केला तेव्हां आजीराव एंत प्रधान याणी दत्तक बाईकांस देणे तरि महादजी शिंदे याचे बाईकांसही कां न द्यावा म्हणून शिंदे यांचा मानस किरविला. आणि नारोपंत चक्रदेव त्याचे भाऊ लक्ष्मणांत व बज्याबा शिरवळकर व चिमणाजीपंत बाघोलीकर व सर्व मंडळ नानांचे कैद करून घरे दरो जस केली. बेड्या घालून किल्यावर ठेविले. लळीबाई शिंदे हिंदुस्थान प्रांती गेली. यशवंत राव शिवाजी वैगेरे आहाण सरदार होते ते दौलतराव यांस धरावै, दगा करावा, ऐसे मनसव्यांत आहेत हैं कळोन सर्वेंराव याणी यशवंत राव यांस धरून, मेकसू घालून मारून ज्ञाडास टांगले. आलोबा पागे व त्याचे भाचे थोंडबा शेणवी हे नगरांत कैद होते ते तोफेचे तोंडी देऊन उडविले. नारायणराव बक्षी आणुन सर्व अंगास बाण बांधून उडविले. या प्रमाणे उग्र शासन करावै ते केले. सदाशिव मल्हार दिवाण होते ते वारले. सन मजकुरी ब्रह्महत्या बढुत ज्ञाल्या. दिवाणगिरीची खत्ते सर्वेंराव आटगे यांस दौलतराव याणी दिली. कार्तिक वद्य त्रयोदशी सन मार. शाहमीरखान पठाण सरदार सरकारचे नारोपंत चक्रदेव याचे राजकाराणांत होते. भवानी पेठेत रहात असतां शिंदे यांकडून हल्ला करविली. गोठ लुटला. पठाण धरून नेले. गर्दींत भवानी पेठ लुटली गेली.

रामचंद्र परशुराम पटवर्धन पळून इंग्रजांचे आश्रयास तुंगभद्रातीरी होते. चिंतामणरावही गेले. उभयतांनी इंग्रजाची कुमक घेऊन थोंडजी बाघ यांसि लडाई दिल्ली. थोंडजी बाघ मोडला, लुटला, धरून इंग्रजांचे स्वाधीन केला. त्याणी बेड्या घालून बेड्या सुद्धां गाड्यावर बसवून नेला.

आजीशव ग्रधान यांजपाशी सर्व मुख्यायाकार आभारी आलोजी कुंजर हे पुरंधरे यांचे लेकैवळे, बहुत शाहाणे माहितगार, ग्रधान यांस शिंदे यांचे पेंचांत असतां उपयोगी पडले द्याणून बाटविले, सर्व कारभार तेच करू लागले. मुताल्की दिक्क तेच करू लागले. त्यांस दिल्ले. निराळे दफतर कारभार सुभे

५६. लेकैवळे-दासीग्रन्थ.

त्यास पंधरा लक्ष सेनासाहेबाकडे व पंधरा लक्ष दौलतीकडे खर्चास व पंधरा लक्ष सेनाधुरंधराकडे, त्यांत सेनाधुरंधर याचे सखे बंधु साबाजी भोंसले याचे वाटणींत दारबैंहे वगैरे, नवाब बंदेगान अळीनीं, चिरंजीव म्हणून आपले तर्फेनी दिले. तेव मुधोजी भोंसले सेनाधुरंधर याचे हिशांत बिंबाजीबाबा छत्तीस-गढ वगैरे यांजकडेस असे ठरवून नेमले असतां, साबाजीबाबापाशी दिवाण, बाबा साहेबांपासून महिपतराव नरसिंह धारुखवाले घांटावरील राहणेर होते. याचे आलीकडे कारभार राजाराम बाळके यांनी केला. नंतर याचे माया गणेश काळो व भवानी काळो बराड प्रांती मामलत करून होते. शाहणे योरेल माणूस हैं जाणून राजाराम पंतानी साबाजीबाबाची भेट कराविली. कामकाज सांगितले. पुढे कांही दिवसांनी दिवाणगिरीही केली. त्या प्रसंगी साबाजी भोंसले यांनी माधवराव बळाळ पंतप्रधान यांसि संधान करून तिकडे मिळावै असा घर फुटीचा विचार होऊं लागला. हैं सर्वत्र भवानी काळो दिवाणजीने पाहून युक्तीचे वाटेनीं बोध केला असतां. चित्तांत न येतां तसेच एक दोन मजला निघोन गेले. हैं इतके दिवाणजीनीं जानोजी भोंसले सेना-साहेबसुभा व दिवाकरपंतास लिहिले. त्याजवरून सेनासाहेबसुभा यांनी दृर्या-बाई साहेबांस पाठवून आपले बंधूची सफाई केली, व भवानी काळो यांनी इतला केला सबव याजवर लोभ सेनासाहेबाचा व देवाजीपंताचा विशेष जाहला. याजमुळे साबाजी भोंसले यांजपासून मागून घेतले; येथे आणून कटक व छिंडिसा येथील सुभ्याचे काम शिवभट साठे, याजकडे असतां त्या प्रांतीचा अवग्रह वसूल घेतला. तो फौजे प्रकरणी खर्च केला. व इरसाल नागपुरास दाखल न होय. असे कांहीं एक दिवस चालले. तशांत संबलपुरवाले यांनी बैदा करून मार्गात खलेल केली. सबव याजवरून मोहीम भट मशारिनिहेनी करून संबलपुरास मोर्चे बसविले. ते काळीं जानोजी बोचा सेनासाहेबांनी मजिजतखान याचे भाऊ तानखान याजला आंतले बेतानीं चाकर व बाहेत्कार रसकत असे हजारो लोकांनी रवाना केले. याजवरून याजवळ जाऊन चाकर राहून तलबे वरून बळेडा करून भटजी यांजला कैद करून, नागपुरास आणले. ते समर्थी सेनासाहेबांशी भटजी मशारिनिहेनीं करार मदार करून चिंगासाब याजला बरोबर नेले असतां, त्याचेनीहीं बंदोबस्त न होई. सबव याजला त्याजवर जक्षीचे कामों पाठविले; पुढे सुभांही त्याजकडे सांगितला. तेथे कांहीं दिवस कामाची वहिवाट करून नागपुरास आल्यावर, लाख रुपये कामांत खाले म्हणून आरोप आणिला. हैं पाहून साबाजी भोंसले यांनी

सेनासाहेबास विनंती केली की, आमचे जवळचे मनुष्य येऊन जाऊन त्याजला असे करावे हे उचित नव्हे. पाजवरून बंधवी भीड जबरदस्त पाहन उगेच राडिले.

तेव्हां उर्ध्यंकाजीपंत व शांघोपंत बक्षी प्राचीन सेनासाहेब होते यांचा काल शाल्यावर, महिपतराव उर्ध्यंकाजी, बक्षीगिरी करीत होते त्यांचा व सेनासाहेबांचा पेंच येऊन त्याजपासून लाख रुपये घेऊन काम वाढले, आणि देवाजीपंताचे विचोरं बक्षीगिरीचे काम करीत आले, तें या वेळे पावतो त्यांचे घराण्यांत चालत आले.

या पूर्वी राधोबा दादा पेशवे यांनी बिठ्ठल सुंदर राजेबहादर याजला पेशजी आहून दैलीतीचा बंदोबस्त करून, माधवराव पुतणे दादा साहेबांचे, नाना साहेबांचे चिरंजीव, मालक यांस पंतप्रधानी दिली. कामकाजाचा बंदोबस्त केला. नवाबापासून मुल्लख ६५ लक्षांचा दादासाहेबांनी सोडविला. त्यांत जानोजी बोवाकडे साकरलेडा वैगरे तहात दिले. नवाबाकडे जानोजी बोवा आणि मुधोजी बोवा मार्ग मिळाले होते. ते सरे कुन्हे पोटांत. त्या सार्ली गोहादचे स्वारिस दादासाहेब चटाई करून वराड पांती आले. बहाणपुराहून नागपुरास यावे इतक्यांत, जानोजी बोवा यांनी देवाजीपंत यांजला दादा साहेबांकडे रवाना केले. मागाहून आपणही तयारी करून चालले. अगाऊ देवाजीपंत दादासाहेबांपाशी पैंहोचून पायावर डोई ठेविली. बहुत प्रकारै विनंती करून इकडेस जानोजीबोवाकडे लिहून पाठविले कों, लैकर येऊन पोहचावे. तसेच जानोजी भोसले सेनासाहेब दरमजल नाऊन पैंहोचले. दादासाहेबांची भेट डेव्यांतच घेतली. देवाजीपंत यांनी हर प्रकारै दादा-साहेबांची मर्जी प्रसन्न करून जानोजी बोवा साहेबांस दादासाहेबांनी भोजनास तेथेच उठविले. ते समर्थं बहुतां प्रकारै भासणे होऊन कृपेस पात्र जानोजी बोवा जाले. देवाजीपंताचा आर्जव पाहून दादासाहेब कृपावंत होऊन ते वेळे पासन देवाजीपंतास 'विनंती' लिहिण्याचा सांप्रदाय जाहला. प्रसंगेपात्र सामोपचारै करून जानोजी बोवांस मागती नागपुरास रवाना केले.

नंतर साधोबा दादा पुण्यास गेले, तेथें माधवराव साहेब व दादासाहेब यांसि आपसांत कलह वाढून लढाया झाल्या. माधवराव यांस धरले. नंतर मालक जाणून सोडले, मागाहून तोच प्रकार होऊन तीन लढाया झाल्या. चौथ्यांनी दादासाहेबांस माधवराव यांनी धरून धोडपच्या किल्यावर ठेविले. दौलतीचा बंदोबस्त माधवराव साहेब यांनी केला. स्वमुलखीं परमुलखीं बंदोबस्त करून राज्यकारभार चालवावा असा प्रकार जानोनी बोवानी ऐकून चित्तांत विचार केला की, आर्ही माधवराव यांनें संधान ठेविले नाहीं. एका

दादासाहेबांचे लक्ष धरून राहिले. माधवराव यांचे चित्तांत वैषम्य आहे. हे जाणून जानोजी बोवानीं व देवाजीपंत यांनी विचार केला की, चिमाजी रख-मांगद चिटणवीस, हे राज्यमंडळातील राहणार, यांचे वडिलाची वहिवाट राजशी जवळ भारी, तेव्हां मान प्रतिष्ठा यांची राहील आणि शाहणा मनुष्य, यावरून यांसच पाठविणे उचित आहे, हे जाणून यांची खानगी माधवराव पेशेव यांजकडे केले. ते पुण्यास पौहचल्यावर माधवराव यांनी ऐकून राजमंडळचे गोर्बिंदराव यांचे वरोबरीचे तेव्हां त्याप्रमाणे सिलसिल्यानीं मानप्रतिष्ठा बहुत प्रेमयुक्त यांसि बोलणे जाले. परंतु जानोजी बोवा व देवाजीपंताविषयीं चित्तांत वैषम्य भारी या अर्थे जावासालाचा उलगडा तसाच ठेवून मोहगमांत, यांची खानगी राजमंडळचे धोरणावरून वर्णे वैगेरे गांवाच्या सनदा दिल्या होत्या, आणीक नव्या चिमापासाहेब पांचे नंवे करून देऊन खाना केले. मशारानेल्हे नागपुरास आल्यावर सर्व प्रकार दर्शीविले. तेव्हां हुशारी करणे जरूर, षंतप्रधान याची स्वारी नागपुरावर येण्याची तयारी आहे, याजवरून देवाजीपंत जातीनेच गेले. जाऊन पोहचावे तो तिकडून षंतप्रधानाची स्वारी निघाली. पुण्याचे जवळपास यांच्या भेटी ज्ञाल्या. अवग्र वर्तमान तेयील जानोजी बोवासाहेब यांजकडे लिहून पाठविले. याजवरून जानोजीबोवा भोसले, मुधोजीबोवा, साबाजीबोवा व बिंबाजी बोवा, हे एकच होऊन फैजेसुद्धा लंजीचा रोख दाखवून ग्रतापगडा-हून चंद्रपुराकडे ज्ञाहीचे मार्गे गेले होते, तो मागाहून माधवराव पेशेव यांनी दिवाकरपंतास कैदेत ठेवून दरमजल वराडाहून नागपुरापर्यंत येऊन नागपुरास जालिले आणि चंद्रपुराकडे जाऊन जानोजी बोवा वैगेरे चौधे बंधु गेले होते यांचे मार्गे चाल धरली. तेव्हां चौधे बंधु चंद्रपुरास गेले. चंद्रपुरचा बंदो-बस्त करावा आणि पुण्याकडे चाल धरावी असे भोसले यांचे मनात, तेव्हा चंद्रपुरास कोण ठेवावे असा विचार होऊं लागला. ते समर्पी सेनाधुरंधर मुधोजी भोसले यांनी विनंती केली की, महिपतराव दिनकर माणूस भरंवशाचा आह, याचे स्वाधीन करावे, याजवरून सेनासाहंवानीं आशंका घेतली की, महिपतराव यांचे भाऊबंद पेशव्यांकडे सखाराम हरी व बाबूराव हरी, व चुलते उमाजी चिनायक, शिवाय सोयेरे चिटणवीस वैगेरे आोहत सबब यांस ठेविणे सळ्ळा नाहो. तेव्हां नदृत प्रकारे खात्री सेना धुरंधर यांनी करून बोलले, जे हे माझे सुखदुखाचे सोबती हे जाणून विनंती करतो. असे बोलून महिपतराव चंद्रपूरचे मालक करून, जानोजी बोवाकडून माणको अमृतराव, तुळजोपंतांचे पुतणे, तांन हजार फैजेनशीं व बिलंदसंग नवाबही, असे मातवर सरदार महिपनराव सांगनील नें ऐकून असावे, तर्सेच बिंबानी भोसले यांनी

सटवाजी भोसले, कादर दादखान, मिलोन दीड हजार फौज तैनात देवविली. व छयंकटराव गोंड, पांचशे स्वारानिशीं मुधोजी बोवाकडेही सर्वे तैनात करून चंदोबस्त ठेवून, चिमावाई साहेब व कन्या बालाबाई व ठकूबाई आदि करून आणिकगडावर ठेवून पुऱ्ये गेले. तंव माधवराव पेशेवे चंद्रपुराजवळ पांटरकव-द्यावर आले. पुढची विनी चंद्रपुरावर आली व ब्राह्मणांस पंत्रे पाठविलो की, “आपण निघावे, आम्ही आल्यावर कठीण नाईल, आम्ही देव ब्राह्मणांचे भक्त आहोत. अंतर पडू नये. सरकारासमागमे पंधराशे तोफा नरब मातवर शिवाय फौज आहे. एक किंवा दोन घटिकेत चंद्रपूर घेतलेन नाईल.” असे नाना प्रकारे फिलूर करून पाहिले, परंतु चंद्रपुरी महिपतराव दिनकर दहा हजार फौजेनी आहेत, हे माधवराव यांस कळून होते. त्यासमयी पंतप्रधानांनी शैवूराव हरी व सखाराम हरी व छुमाजी विनायक यांशीं बोलावून सांगितले, की, “महिपतराव यानला पंचवीस हजारांची जहागीर देशीं वंशपरंपरा चालेल अशी देतो. चंद्रपूर आमचे स्वाधीन करावे.” त्यास त्रिवर्गांनी उत्तर केले की, “हे आमचे कडून न बोलवावे. कारण आमचे वंशाचा असल्यास महिपतराव करून घेईल. आपणास साधन होणार नाही. स्वामी सर्वे प्रकारे प्रयत्नी या किल्याची विशाद काय, घेतीलच. परंतु महिपतराव जिवंत आपले जवळ येणार नाही.” हे ऐकून श्रीमंतांनी ते क्षणीं पंचवीस हजार फौज तलाच्यास पाठविली. ते पांटरकवड्याहून कोसान्याजवळ आले. किल्याची गोळागोळी सुरु झाली. महिपतशाव पांच हजार फौजेनी बाहेर निघाले. यांचे मुकाबल्यास येऊन पंतप्रधानाची फौज येऊन पन्नास साट घोडे पाढाव करून आणिले. नंतर रात्री मनसोबा करून फंदाचे पत्र देवाजीपंत पंतप्रधानाचे कैदेत होते तेयें लिहून पाठविले की, “चंद्रपुरास पंतप्रधान आले. फार चांगले झाले. भोसले यांची दौलत सारी हस्तगत होईल, मजबूदही जागा साध्य झाली म्हणजे सगळे राज्य आपले झाले असे तुम्हीं पंतप्रधानास सुचवून चंद्रपूरचे शहास आणावे. येयेही सरंजाम मजबूत आहे. पंतप्रधान यांजपुढे हा किल्ला राहत नाही. परंतु पंधरा दिवस किंवा आठ दिवस येयें गुंतले म्हणजे यजमान शुण्यास जाऊन दादासाहेबांस भेटून बाहेर काढतील, म्हणजे त्या प्रांतांची उद्यानता करीत कार्यसिद्धी होईल व सेनासाहेबांचे व सेनाधुरंधराचे पत्र माहुराकडून आले की, ‘कसेही करून आठ दिवस किल्याशीं पंतप्रधानास गुंतवून ठेवावे

४५. बावराव हरी आणि सखाराम हरी गुप्ते हे चांद्रसेनीय कायश्थ परमु होत. हे यांचे वंशज अद्याप आहेत. प्रभाकर क- वीने केलेल्या खड्याच्या—लडाईकैरील पो- होये भाऊ पेशावाईत कार प्रस्तुत होते. वाड्यांत या दोघांची नांवे आढळतात.

“हणजे आम्ही पुणे प्रांती पोहचून आमचे कार्य सिद्धास जाते, यावरून आपणास सूचना लिहिली.” असे पत्र आले तें लक्ष्यरांत चौकीवर धरले गेले. यंतप्रधान पांनी पाहून अंदेशा केला आणि देवाजीपंतावर इतराजी फारच करून आणीक पाहरे बसविले. महिपतराव मजबूद आहे, फिरुरांत येत नाही, पंचवीस हजार फौजेशीं पांच हजार फौजेनीं देऊन लढाई घेतली. तेव्हां आठ चार दिवस इकडे आपल्यास लागल्यास अवघड पडेल, इकडे न गुंततां त्याचे मागे जावे हें बरोबर आहे, हे मनांत आणून गोपाळराव मिरजकर यांचे बरोबर आणली सरदार देऊन पंचवीस तीस हजार फौज त्याच क्षणीं माहूरचे राजे भोंसले यांचे पिच्छावर पाठविले. आपणी लांब लांब मजला करीत मागे चालले. त्याजमुळे माधवराव यंत प्रधान यांजला मूत्रावाटे रक्त पडून आजार उत्पन्न झाला. जानोजी बोवाचे मागे गोपाळराव मिरजकर लागले होते. त्यांची गांठ पडून, परस्परे संधाने जोडून, सलोखा झाला. त्यांच्या मार्फतीने यंतप्रधान यांच्या भेटी झाल्या. छामेश्वरचे मुकामी तँही होऊन करारमदार झाले.

यंतप्रधानाची मर्जी देवाजीपंतावर फार कडक होती, पाजमुळे यंतप्रधानाचे बोलणे पडले की, हा गृहस्थ तुमचे आमचे जावसालांत नसावा, नाश करील असे जानोजी बोवाशीं बोलले. आम्ही यांचे पारपत्य करितो, व आपले, समागमें नेतो. सेनासाहेबाने उत्तर केले की आमचा तांबेदार बरा अथवा वाईट याजला आम्हीच शासन करू, आणि आपले मर्जी शिवाय नाही. असे महणून सोडून आणले. त्या दिवसापासून भवानीपंत मुनसीवर माधवराव यांची कृपा फार झाली. दिवाणीरीची वर्त्तें दिली. देवाजीपंतास आणून सेनासाहेबानी केले. देवाजीपंताचे सोयरे व त्या पक्षांतील शिवरामपंत घाबा टाळकुटे व दाभाजी खोलखुटे व दिनाजी दशरथ खाड [८ ?] व चिमणाजी रसमांगद चिटनविस आदी करून बहुतांचे दंड करून पैका मिळविला. सबब सेनासाहेवाचे कृपापत्र भवानीपंत मुनसी झाले. फौजेचे कबजा घेणे भवानीपंत काळूनें ठरविले, म्हणून देवाजीपंताचे पक्षास असतां, त्याजवर लोभ राहिला. दिनाजीपंत सुभेदार व मल्हारपंत अण्णा, पाटणकराचे दिवाण, तेही सरकारचा कारभार जुलमानीं करित होते, मोरोभाऊ लडी, व हुसेनखान फौजदार, असे लोभांतील फार, यांचे विचारे मसलत करून कारभार कांही एक दिवस चालला

७६. गोपाळराव मिरजकर हे मुळ हर-
भट्ट पठवर्धन यांचे नातू. हे पेशव्यांचे एक-
निष्ठ सेवक होते. सन १८६९, मध्ये यांची
या जानोजीची लढाई झाली. परंतु तिचा ।

निकाल म होतां पेशवे व भोंसले यांचा
तह झाला.
७७. लेखांक ११ पदा.

असता, मुधोजी भोसले याचा प्रेम पूर्वी शालाच होता. दिवाकरपंत केदा शास्यावर सेनाधरंधराचा प्रेम विशेष जाहला.

सेनाधुरुंधराचे तीन पुत्र, वडील रघुजीबोवा बापुसाहेब, त्या पेक्षा धाकटे खंडोजी भोंसले चिमणा बापू व द्यंकोजी भोंसले नानासाहेब असे तीन पुत्र. कन्या जेष्ठ बाळाबाई, दुसरी ठकूबाई त्यांचे पुत्र शुजाबादादा शुजार आहेत, ठकूबाई पेक्षां धाकटे रघुजी बोवा. त्याचा विचार जानोजी बोवानीं आपले नार्गी केला की, आपले वडीलांचे नांवकरी आणि आपले पोटी संतती नाहीं यास्तव ओटींत घावे. हा नियम केला. आपासाहेब सेनाधुरुंधर प्रेम बहुतां प्रकारे सेनासाहेबाची संपादन करून रघुजी बोवास दिला. याजला दत्त पुत्र घेतले. याचा इतला पंतप्रधानास दावा सबव षुण्याकडे सेनाधुरुंधर समवेत निघाले. समागमे दर्याबाई व सावाजीबोवाही होते. ते आकोटावर वहाडांत येऊन रघुजी बोवास जरीपटक्यांचे निशाण तयार करून देऊन सन १९८० चे साली दर्याबाई जवळ ठेविले. त्याजपाशीं सेनाधुरुंधर यांनी आपल्या तर्फेनीं विश्वासुक द्यंकटराव काशी रघुजी बोवा जवळ ठेविले.

नंतर जानोजी बोवा इस्मायलखा खलजपूरकर याचा भाऊ 'दणाभारी' याचेही विचारास आले, बरे आहे. असेहो ऊन सेनासाहेब व सेनाधुरंधर तीस पस्तीस हजार फौजेनिशी गंगयडी पर्यंत घेठंगचे पलीकडे गेले. तरें सारी फौज सेना धुरंधराचे स्वाधीन करून, गंगयडीचा घांस दाणा घेऊन आजबेल घांटचे सुमारे तुळजापुराकडे खाना केले. आपण सडे होऊन चार हजार फौजेनिशी पंतप्रधानाच्या फौजाही हिंदुस्थानांत रामचंद्र गणेश व ब्रिसाजींत व महादाती शिंदे व तुकोजी होळकर व आबूराव हरी असे हुजूरातीचे लोक सुद्धा दिल्लीवरून फतरगडाकडे गेले, व कर्नाटकांत चिंवकराव मामा व मिरजकर व सखाराम हरी व आपा बळांत आदी करून हुजूरात वैगेरे हैदरावर गेले होते. जवळ पंतप्रधानाचे आठ दाहा हजार फौज होती. याजकारितां सेनासाहेब चार हजारांनी गेले. जवळ भवानींथंत मुनसी कारभारी, वकीलीस माहितराव, विश्वनाथ महारांक याचे पदरचे तें, पंतप्रधान याजवळ होते. भेटी घेतल्या. प्रेम भारी ज्ञाला. पंतप्रधानांचा व सेनासाहेवांचा सौरस होऊन खाना ज्ञाले ते निघते समर्थी सेनासाहेवांनी विनंती केली "आतां चिरंजीव बापू आपले सेवेशी चाकरीत येतील. चिरंजिवांचे चालवणे आपणांकडेस आहे. चाकरीत हजर राहत जातील. विनंती करतील." असेहो बोलून बिंदा ज्ञाले. ते वेळेस मोत्याचा तरा शिरस्त्या शिवाय दिला.

[या नंतर] रवाना होऊन पंदरपराकडे जाऊन देवदर्शन घेऊन बालेघाटावर गेले.

तिकडून सेनाधुरंधर फौजे सुदूरां आले. भेटी ज्ञाल्यानंतर इनसा नातबर सरदार नबाबा कडील नृतनच सेनासाहेबांचे भेटी करितां आले. इतक्यांत एकाएकी शूलाची व्यथाही सेनासाहेबांचा होतीच, आणि नित्य गोळी औषधाची खात होते, एक दिवशीं गोळी खाऊन लवकर जेवले नाहीत, सबव मात्रेने अपचार केला. कठीण अवस्था जाहली. ते समर्थ सेनासाहेबांनी सेनाधुरंधर यांस जवळ बसवून, आपले कपाळ सेनाधुरंधराचे कपाळास घासिले की, धाजपर्यंत दौलत आही केली, दैव आमचे होते. तुम्ही पराक्रमी भारी शाहणे होतां परंतु प्रारब्ध आमचे होते. त्या योगे कसून उत्कर्ष तो आमचा. तें दैव तुमचे दैवास घासितो. आतां सर्वस्वी मालकच आहांत. असे म्हणून भवानीपंत मुनसी, व दिनां कारभारी व वक्षी, भवानी काळू वैगेर सर्वांस निरोप कसून सेना धुरंधरांचे हातांत हात जातले आणि भगवंत स्मरण कसून सन ११८१ चे साली वैशाख शु॥ १९ स कैलासवासी झाले. मार्गे हाहाकार झाला. नाटकशाळा सती गेल्या. तेथें क्रिया कर्मसि आरंभ झाला. दुसरे दिवशीं भवानी पंत मुनसी यानी सेनाधुरंधर पांस बोलणांत आगले की आकोटास दर्याबाई व तेथें साबाजी बोवा ही होते, यांस समाधानीची खातरजमा कसून पत्रे लिहावीं, आणि इस्मायेल खान यासही लिहावे जे, मातुश्री दर्याबाईसाहेब सहगमनास जातील तर जाऊ न देतां ज्या प्रमाणे म्हणतील त्या प्रमाणे कबूल कसून येऊ न द्यावे असा मुनसीचा आक्षेप. तेव्हां सेनाधुरंधराकडील आपानी भगवंत व चिटनवीस व रामाजी केशव तिसे, असे मिळून सुचाविले की इतके लिप्याचे कारण नाही. ईश्वरे अधिटित केले त्यास उपाय कोणाचा नाही. खेद न करावा. इतके लिहावे. तें सेनाधुरंधराचे मर्जीस न येतां, मुनसीचे म्हणण्यावर आपा भगवंत याचे हातचे पत्र मुनसीचे सल्याप्रमाणे लिहून वर्ती सरकारची निशाणी व शिक्का कसून रवाना केले. यांतील मजकूर दर्याबाई साहेबांस जे आपण सहगमन न करावे, लेकरे आपली आहेत. नझी आज्ञा कराल तशीच वर्तणूक केली जाईल. बापूही आपणापाशी आहेत व चिरंजीव नानाही आहेत, आपणा शिवाय पाऊल पडणार नाहीं, असे रीतीने मातोश्रीस व तसेच साबाजी बोवासही लिहिले, की सर्वांस वडील मातोश्री आहेत, त्यांच्या आज्ञे शिवाय कोणी चालणार नाहीत, तुम्ही आज्ञेत आहातच. लेकसू बापू त्यांचाच आहे, आम्हांपासून किमपि अंतर पडावयाचे नाहीं, तसेच चिरंजीव बापू साहेबांस लिहिले की, मातोश्री जी आज्ञा करतील ती मान्य करावी. अशीं पत्रे लिहिले.

रथोजी भोसले दुसरे.

ती पत्रे रामजी केशव व आपाजी भगवंत यांनी वाचून पाहिलीं, आणि विनंती केली कीं, हे दस्त ऐवजीं लिहिणे नीट नाही, मुनसीने लिहिलीं परंतु यांत परिणाम बरा नाही. हे सेनाधुरंधर यांनी न ऐकितां पत्राची रवानगी केली. ते काळीं रामजी केशव व आपाजी भगवंत यांनी विनंती पुनः केली कीं, या समयास आपण पंतप्रधानाकडे जाऊन रधोजी खोवाचे नांवाचे सेनासाहेबांची वर्त्ते घेऊन मग आपले मुलखांत जावै. तेथे मुनसीने विनंती केली कीं, जाणे सल्ला नाही. फौज भारी, खर्च आपणास पडल्यास चौ महिन्यांचा आरसा लोगेल. कदाचित पंत प्रधानाने चार महिने बरसातीचे ठेविले तरी खर्चाची अडचण बहुत होईल. या निमिःय आपले मुलखांत जाणें बरे आहे. आपले वकील महिपतराप विध्वनाय पंतप्रधानाजवळच आहेत. यानवरून सेनाधुरंधराचे मर्जीस आले, आपले मुलखांत जावै. तेव्हां रामजी केशव व आपाजी भगवंतराव यांनी विनंती केली कीं, पंतप्रधान आपल्यास ठेवणार नाहीत. कारण आपले जवळ नमाव भारी आहे. पंतप्रधान यांजपाशी १०००० फौज आहे. बाकीच्या फौजा विसाजीपंत वैगेर हिंदुस्थानांत गेले. तंव पानसे, आपा छळवंत व चिंचकराव मामा व सखाराम हरी वैगेर कर्नाटकांत हैदराबाद गेले. ते असे आहेत. तेव्हां आपला दाब पंतप्रधानावर भारी, हे पाहून वर्त्ते सेनासाहेबांची बापू सहेबांचे नांवे देऊन रवाना करतील. असे नाना प्रकारे समजाविले, परंतु सेनाधुरंधराचे मर्जीस न येऊन दरकूच गंगेवर आले, आणि मधीं उभयतां दिवाण व चिटनवीस यांनी म्हणून पाहिले. परंतु विचारास न आले. पूर्वी पासून ही वहीवाट होती कीं रामजी-पंतांनी विनंती करावी तसे सेनाधुरंधरांनों कोणतीही गोट मानून नये, असे चालत आले होते त्या अन्वये न ऐकतां दरकूच अकोटावर चालले तेथे बापूसाहेबाजवळ छळकटराव काशीस दिवाणगिरी देऊन ठेविले होते, यांनी सेनाधुरंधरास विनंती पत्रे लिहिलीं कीं, येथे ढौल विघडला अहे, सारे बाईकडे मिळाले आहेत. आपण सावध असावै. तेथील कारभारी मंडळीही त्यांचे लक्ष मातोश्रोकडे आहे. ही पत्रे गंगेवर आलीं. तें पाहून रामजी केशव व आपाजी भगवंत बोलले तें न ऐकिले. सरकारांनी विनंती अमान्य केली. सेना धुरंधर एक सुभाचा विश्वास त्याजवरच भरंवसा मानिला. हे सर्व प्रकारे मुनशीने भरोशावर. जे करतील तें प्रमाण मानून, मुनसीस पत्रे दाखवावी. छळकटराव काशीस ही बातवी न कळवावी, आम्ही कसेही कसून यांत घेऊन येतो,

गांठविले ते पवने उत्तपानीं इंग्रजाचे तरांद्यांशीं लढाई देऊन धरून नेलीं, त्या विशीं इंद्रसेनास मुंबैकराने लिहून पाठविले त्यांने पाटीलबावांस सांगून पाठानें त्यावरून पाटीलबावा ये विशींचा मजकूर बोलल्याचा मजकूर लिहिला तो तिस्रें न रुन कळला. त्यास धुळेपानीं तरांडीं व कर सरदार व लोक होते त्यां मुद्रा दस्त केले, ते नहं जाला त्यापकीं सोडून दारीं तो मुंबैकराचे पत्र आले. गांधरून धुळेपास लिहून तेव्हांच सोडून देवविलों येविशींचा मजकूर पेशीं लिहून पाठविला. त्यावरून कळलाच असेल. धुळेपास तह जाल्याचे वर्तमान समुद्रांत कळले नवते. येथून लिहून पाठविल्यावर साडून दिल्हों. तीं मुंबईस सरदार मुद्रा पावलीं, द्याणेन मुर्द्विकरांचे पत्रही सरकारात आले. राा छ १९ रजब हे विनती.

[२१२]

श्री.

राजश्री नारोपंत स्वामीचे सेवेशीं.

मिनंरी उपरि होळकर प्रकरणीं पांच चार वेळ पत्रे तपशीले करून सादर जाहाली त्या प्रमाणे राजश्री पाटीलबावांशीं बोलत गेलो; परंतु या समर्थी होळकरकांल मजकूर काढला ते वेळेस सरीं बोलणीं एकीकडे दाळून चार चार घटका वाद प्रतिवाद होत गेले. पाटीलबावांचे हाणणे कीं, “ खांवदाचे घरी-हून जाबसाल होणे ते यथायुक्त होत अंसावे, पूर्वीच्या चाली पाहाव्या, ती घोरणे पुढे चालवीत असावीं; न एकिले त्यास समजून सांगावे. ते न होता बाईंतं संपुष्टांतं घालवे अशींच साध्यांची मर्जी एकसा दिसते. यावरून आश्रव्य आहे! अहल्यादाई होळकरांची सून, तिचा अपमान केला असतां लौकिकात टाक दिसेल की काय? तीहीं केवळ अपमान करून व्याकया जोगी नाही. होळकरांनी फन्तरगडचे आलीकडे आंज पावेतों कौज किती बालगली व चाकरी काणती केली, सरंजामावा वसूल आज पावेतों किती आला, त्याचे अमंच महाल बरंबरीचे आहेत यांत त्यांचे महालाचा वसूल आमचे महाला पेक्षां करी कां अकारतो, याची पुरशीसै धनीपणाचा कारभार जिकडे असेल त्यांनी कैरावा. एकाचाच पक्ष धरून लिहिणे, बोलणे, युक्त नाहीं ” अशीं बोलणीं झालीं. पाटीलबावांनीं पत्र ये विशीं लिहिले आहे त्यावरून कळले.

१८. धुळप=आनंदराव धुळप द्याणून येश-व्याच्या आरमाराचे सरदार देवगड जि. इत्नागिरी येथे असत. वरील लढाई इत्ना-गिरैचे नजोकच झाली असें विविधज्ञान विश्वारांत धुळपाचा पवाढा प्रसिद्ध झाला आहे त्यावरून होते. ‘‘जर’’ नंवाचे हमजांचे लढाऊ तारु द, वेळी ‘‘पुळपाच्या

तजाक्यांत सांपडले होते.

१९. बाईं म्हणजे भल्हाराव होळकराची सूल प्रसिद्ध अहल्याबाई.

२०. संपुष्टांत घालणे=कमी करणे, नाश करणे.

२१. पुरशीस= चौकशी, तपास

२२ हे द्याणे नानांस नदेशून आहे.

आहिल्याबाई कडील याद आली ती पाटीलबाबानीं दिल्ही ती पाठविली आहे. पावेल. म्हणून विस्तारे मजकूर लिहिला तो सर्व कॅल्ला, त्यास आहिल्याबाई कडील याद पाठविली ती पाहिली. त्यास अशा यादी मार्गेही एक दोन वेळ आल्या. त्यास अशा यादीनी काम काही व्हावयाचे नाही. कॅल्लरण होते. येविधीयीचे तपशिल्वार उलगडून पूर्वी दोन चार वेळा लिहिले आहे, त्याचे उत्तर असे सांगतात की त्याचे वाक्य वेदतुल्य. ऐकौन लिहितात, त्यास वेदतुल्य वाक्य ऐकावयाचे नाही. वास्तविक गोष्ट असेल तीच लिहिली असेल. सर्वांचे मानस बाईस संपुष्टीत घालवै असे याहे म्हणून बोलले, त्यास बाईस संपुष्टीत घालवयाचे प्रयोजन काय आहे ! सरकार काम व्हावै, मातवर सरदारी, दिवस मसलतीचे समीप आले, फौजेची तयारी जाली पाहिजे, विना पैक्या खेरीजै फौज जमा कशी होते ? या करितां पूर्वी तपशिल्वार लिहिले होते, त्याची उत्तरे अशी यादी की काय ? असो, तुम्ही पूर्वी लिहिले आहे त्या अन्वये पाटील बावांशी बोलवै आणि बाईस पाटील बावांचे पत्र पाठवावै की, “ डॉलैचे खर्चीपुत्र ऐवज बाईनीं ठेवून तेथील वहिवाट बाईकडील महालकडी तिर्ही माहली आहेत त्यांनी करावी. बाकीचे महाल राहिले त्यास होळकरास मसलैते संबंधे पैका लागेल तो बाकीचे महालांपासून घेतील. ” असे बाईस पाटील बावांनी निकून लिहिल्या शिवाय तोड पडत नाही. असे पत्रोपत्री मजकूर वारंवार लिहिले असतां काही काम होईल असे वाटत नाही. मसलतीचे दिवस जवळ आले. फौजेची तयारी होऊन चाकरीचे उपयोगी पडली पाहिजे, या करितां लिहिल्या अन्वये तुम्हीं बोलून बाईस पत्र पाटील बावांनी पाठवावै म्हणजे तोड पडेल, नाही तर पडावयाची नाही. फौज किती बाळगली ! महाल खराब कां ? चाकरी काय झाली ? हे पुसांवे तर इकडील आवघेच जावसालास पैऱ्यांनी पडते. सरकारची नुकसानी मात्र भारी हेंखरे. दुई नसल्यास इतकेही जावसाल पुसांवे, नीट करवावे, सरकार भसलतीस उपयोग पडावा, इतकेही करितां येते. असो, लिहिल्या अन्वये बाईस लिहून पाठवावै, आणि अमलांत येई ते करावै. बाईस संपुष्टीत घालावी ही गोष्ट येयें नाही. असती तर ते मार्ग निराळे घडत जाते. पूर्वोल सांप्रदायावर जावै तर दुई नसते तेव्हां कोठेच पैंच पडत नाही. विरुद्ध

२३. काळ हरण होतें=दिवसगत लागते.

२४. 'विना' आणि 'खेरीज' हा

दुहेरी प्रयोग व्यानांत टेवण्याजोगा आहे

२५. डॉल=मान, दरजा (सरदारीचा)

२६. मसलत=सवारी, मोहीम.

२७. पाणी पडतें=बाई विचारीत नाही, दाद देत नाही, आ अर्थी.

२८. दुहै=द्वैत, दुजाभाव.

२९. येथे नाही=आमच्या मनांत नाही.

पटल्यावर सरदारी कोणीकडे ? त्याचे कसे व्हावे ? याचा विचार करावा लागतो, हे सर्व मनांत आणावे. रा. छ ९ जिल्काद हे विनंती^{३०}

[२१३]

सेवेशी आज्ञा धारक गोविंद राम कृतानेक विज्ञापना ऐलिजे, ता. छ. १४
नामादिलावर मुक्काम पुणे पावेतो साहेबांचे कृपेकडून सेवकांचे वर्तमान यथा-
नियत असौ. विशेष. राजश्री नारो शिवदेव यांनी श्रीमंत राजश्री नाना स्वा-
र्मांस पत्र पाठविले की, गोविंदराम यांनी पुण्याहून पाटील बावांस पत्रे लि-
हिलीं की, खांसा नबाब पुण्यास येणार, हैंदरखान मेला, पाठीमांगे टिपूवर
इंग्रजांची मसलत, या समर्थी त्याचा तैपराळा न केला तर इंग्रज त्याची दौलत
घेऊन पुढेही चाल करतील. यांचा इतेबार नाही, या करतां सरकार व नबाब
यांनो टिपूची कुमक करून इंग्रजांचा रेंच मोडाया. टिपूचाही पैगांव आहे
कीं स्खानाचा काळ जाला या समर्थी आमची कुमक करावी. मुसा भुसी फैरोसीस
आपले जमावासुद्दां टिपूजवळ येऊन पोहोचला. एक वकीलही पुण्यास आ-
ला आहे. पंचवीस लक्ष रुपये तूर्त फैजेस मदत खर्च ध्यावा. याप्रमाणे भा-
तून नूरमहंमदखानाचे विद्यमाने ठाराव होऊन सरकारची दहा बारा हजार फौज
मिरजकर, रास्ते वैगेर मिळाले. तिकडे खाना होणार. तर्तूद होते. नबाबासही
कांही द्यावे आणि आपले कुमकेस न्यावे याप्रमाणे टिपूचे घाट आहेत. नबाब हीच
मसलत बोलावयाकरितां पुण्यास येतात येविशी येयीलही कारभार याचे संमत आहे.
आपले हातून इंग्रजांचा तैंह झाला नाही हे मुख्य सांव्यांच्या पोटांत आहे,
या करितां सारे एक होऊन टिपूची कुमक करावी याप्रमाणे विचार होतात.
कदाचित त्याची कुमक न केली आणि शिंदांनी तह केला हाच सिद्धीस
न्यावा तर इंग्रज त्यांची लगार्ही राहिले. दुसरे श्रीमंत राजश्री दादासोहबांस
आपले बगलेत ठेवणा, उर्परांतिक म्हणतील तसें ऐकावे. कदाचित मसलती
मुळे देशी^{१९} बोलाविले तर इंग्रजांचा पलटणे बरोबर घेऊन मातवर जमावा-
निशी येणार तेव्हां स्वइच्छा व्यवहार होईल तेही ठीक नाही. यास्तव तूर्त

३०. पेशवाराच्या दरबारांतून काही
मागणे झालेले त्याचा जावसाळ अहलया-
बाहीनी केला नाही सरव शिंद्याच्या मार्फत
नाहीनी नीढे चालावै व दरबारचे मागणे
कबूल करावै अशा प्रकरणांतील वरील पत्र
आहे.

३१. उपराज्यकामदेत्त, साहाय्य

३२. हतबार-विश्वास

१३. रंच मोहणे=तोरा उत्तरणे, खैरी

ਜਿੜਿਣੇ

३३. पैगाम=प्रयत्न, हेतु या अर्थी,

१५०. 'मुसां' ह०=मान्शर बुस्ती कर्म-
परिप (सेंज)

३६. तह सालप्याचा स० इ० १३६३.

ज्यें ज्ञाला तो,

३७. त्याच्या=शिश्या.

३८. उपरातिक=पाठीमागून, पुढी

नूरमहंमदखानाचे विद्यमानें ठराव होतो त्याप्रमाणे पैका घेऊन टिपूकडे फौज रवाना करावी. पर्जन्यकाळ नवळ आला, दोन महिने दरम्यान आहेत, इतक्यांत फौजेची तयारी होऊन रवाना करावयास मासपक्ष पाहिजे, त्यावर सरदार व फौज येथून जाईल त्यांणी तुंगभद्रा तीरीं छावणी करावी, इकडे पाटील बावांस लिहून पाठवावयासि येईल कीं, तुम्हीं टिपूचे मसलतीस फौज रवाना करावयासि लिहिले त्यावरून दहा हजार बारा हजार फौज रवाना केली, परंतु दरम्यान बरसात आली आहे याकरितां छावणी तुंगभद्रा तीरीं होऊन बँद बरसात चुंकवून अर्थ ध्यानास येतील तों पोवतो सरकारचे किले कोट मुलूक झंग्रजांकडून सरकारांत यावयाचे व दादासाहेब यावयाचे याचे काय होते तेंही समजेल, ज्यांत सरकारचा नफा आढळेल तशासारखे डौल धरावयासि येतील असे विचार एकांतांत होतात, फौज अवश्यमेव टिपूचे कुमकेस रवाना होते यात संदेह नाही. याप्रमाणे गोविंद राम यांची पत्रे पुण्याहून श्रीमत राजश्री पाटील बावांस आलीं, त्यांतील मजकूर सदर्हू प्रमाणे पाटील बावांनो आश्वांस सांगितला झाणोन मशारनिलेचीं पत्रे सरकारांत आलीं, तीं नाना स्वार्नीनो मजला दाखविलीं, त्यावरून त्या पत्रांतील मालुमांत धरून सेवेशी विनंतीपत्र लिहिले आहे, ध्यानास येईल, ऐसियास इस्ते व परशारामभाऊ यांजकडील दहा हजार फौज टिपूचे कुमकेस पाठविणार म्हणोन बाजार वरंता ऐकिलाया-वरून मात्र लिहिले होते. मागाहून शोध पहाताना हे वर्तमान मिथ्या झाणोन सेवेशी विनंती लिहिली होती, वरकड मजकूर मालुमांतील प्रमाणे मी ऐकलेही नाहीं, आणि सेवेशीही लिहिले नाही असे असता हा मजकूर येथे लि हून आला त्यावरून सेवेशी विनंती लिहिली, असो; साहेबांचे सेवेशी श्रुत होय हे विज्ञापना.

[२१४]

॥ ୩୩ ॥

राजश्री पाटिलबाबा गोसावी यांसि,

आशीर्वाद विनंती उपरि. आपण छ. ७ शावाल व छ. २४ व छ. २५ जिलकाद तीन रवानग्यांचीं पैत्रे पाठविलीं तीं पावलीं, पूर्वी कलमबंदीचे यादीचीं छत्रेरे १० नारो शिवदेव यांजकडे आपण पाठविलीं व शामजी जाधव यांनी लिहिलीं तीं पैत्रे पावल्यावर हळ्ळी आपणांकडून निदानपक्षाची याद कलमवार आली, सब्बीस कलमें लिहिलीं त्या पैकी कलमें अधिक उणीं काय पडतात, त्याचें बोलणे नारो शिवदेव येथे आले त्यांसि बोलून कलमवार पैत्रे लिहिलीं आहेत, व मशारिनिलहेहीं लिहिले त्यावरून सविस्तर कळेल. आप-

४०. बादचरसाद=पावसाळ्या नंतर.

त्याकडून दोन रवानग्यांची पत्रे आली, त्यात तह कर्तव्य किंवा न कर्तव्य या दोहीतून कोणताही स्पष्ट अर्थ दृष्टीस पडत नाही. येथे तर हँद्रसेन निरोपाची उतावळी करितो. त्यास येथे येऊन आठ नऊ महिने होत आले, तह प्रकरणी बोलणी होऊन चार महिने झाले. याकरितां कलकत्याहून हेरस्टैन यांने हँद्रसेनास लिहिले आहे. तहाचा जाबसाल होत नसल्या तर उठाऊ येणे. त्यास एक माहिन्यांत तहनामा पुण्याहून अग्नवितो असे हँगाणेन करार केला आहे. त्यास पेशाजी तहनाम्याची पारसी कलमबंदीची याद पाठविली आहे. त्याप्रमाणे तहनामा सरकारचा लिहन त्याज्वर शिक्का करून पाठवावा, व दुसरे कोरे डौलीवर शिक्का करून पाठवावे म्हणजे हँद्रसेनास दाखवून हल्ली आपण निदानपक्षाची याद लिहून पाठविली आहे, त्याप्रमाणे कलमे करारांत आणन कागदावर लिहून द्यावयास येईल न त्या अन्वये त्याजपासूनही कंपिनीचे मोहरे. नशी लिहून घेऊ. हँद्रसेन जावयाची जलदी करितो त्यास शिक्कानिशीं तहनाम्याची याद येईल ती दाखवून मग हल्लीचे पादीप्रमाणे जाबसाल बोलवयास चार दिवस अधिक आगळे लागले तर चिंता नाही. निरोपाची जलदी करितो तें करणार नाही. याद शिक्काची न आलियास त्यास तह होईल असा भरंवसा पुरत नाही. याकरितां पेशाजी कलमबंदी याद पारसी पाठविली आहे- त्याप्रमाणेच लिहून वर शिक्का करून, व दुसरे डौल शिक्कानिशीं, याप्रमाणे दोन पाठवून द्यावी. म्हणजे हल्ली कलमे लिहिल्याअन्वये इंग्रजीचे आपले जाबसाल परस्पर सुधारून डौलाचे पादीवर लिहून त्या पासून लिहून घेऊन मग त्यास द्यावयास येईल. कलमबंदीची याद शिक्कानिशीं येईल ते आहाज्जवळ राहील, म्हणोन विस्तरे लिहिले तें कळले. राजश्री नाहे शिवदेव यांगीही सविस्तर पत्रे पाठविली, त्यावरून सर्वांशे समजले. त्यास आपले लिहिल्यावरून पेशाजी आपणांकडून पारसी याद कमलवर आली त्याप्रमाणे सरकारचा तहनामा शिक्कानिशीं करून पाठविला आहे. व डौलही शिक्कानिशीं पाठविले आहेत. परंतु बशर्त श्रीमंत राजश्री दादासाहेब कुटुंबासुद्धा हँग्रजांनी स्वार्थीन करावे. व वरकड कलमे येथून निदानपक्षाची याद पाठविली हीती त्यापैकी कलमे हँग्रजांशी बोलण्यांत येऊन हल्ली लिहून पाठविली व याहून नेथवर साधतील तीं साधून घेऊन डौलवर कलमबंदी लिहून अगोदर त्याजपासून कलम त्याचे कंपिनीचे मोहरेनिशीं व तेथील कोसळदार यांच्या

४१. हेस्टन=हेस्टिंग्स. हंड्रेसेन=अंदरसन. | लिहावयाच्या.

४२. सही शिक्षा के लेला कोरा कागद.
आवर तहनामा ठरेल त्याप्रमाणे ठरल्यावर.

४३. कोसलदार=कौमिल्ला.

दस्कैतानिशीं तहनामा त्याचा घेऊन उत्तम पक्ष हँद्रसेनाने येणे घैऊन ध्यावा, नाहीं त्या पक्षी आपणही तेथे द्यावा. हँग्रजाचे तहाचें काम लहान नाहीं. बहुत जपून संभालून करावे. सविस्तर नारो शिवदेव यांस लिहिले आहे. त्याजवरून कळेल. हैदरखानाचे मजकूर सविस्तर नारोपतास लिहिले आहे. त्याप्रमाणे हँग्रजाशीं बोलून पक्षे करारांत आणावे. रा. छ. १९ मोहरम. बहुत काय लिहिणे लोभ असो दीजे हे विनंती^{१५} पौ. छ. ९ सफर मु। बिलहेटी नजीक गोहव.

[२१५]

॥ श्री ॥

राजश्री नारोपत स्वामीचे सेवेशीं.

विनंती उपर इकडे येण्याचा मजकूर राजश्री तुकोजी होळकरांशीं बोलण्यांत आला की नाहीं ? नसला आला तर आइते समर्यो कदाचित दिकैती काढतील, विलंबाने निघतील. याचा विचार केलाच असेल. तिंहिण्यांत तुमचे कोठे आले नाहीं यास्तव लिहिले आहे. आतां त्वरेने येणे होऊन मसलतीवर नमूद व्हावे, नाहीं तर अशाच खालीं दिवस जातील. खर्चाखालीं सरकार येते. काम काहीच होत नाहीं. शत्रु हावैमंडी होतात, बळकट होतात. हे सर्व विचार ध्यानांत यावया जोगे आहेत. रा. छ. २७ सवाल हे विनंती^{१६}.

[२१६]

॥ श्री ॥

राजश्री घाटिलबाबा गोसावी यांसि.

आशीर्वाद विनंती उपरि. इकडील कितेक मसलतीचे विचार राजश्री नारो शिवदेव यांस लिहिले आहेत. सर्व समजोन पुरेपणे मनन करून पोक्त विचारे उत्तरे लिहून पाठवावीं. दौलतीचे सर्व ओळें आपल्यावर आहे. मसलती तो तिडणीच्यांचा दिसतात. तजवीज करून उलगडल्या पाहिजेत. पत्राचीं उत्तरे सत्वर यावीं. रा. छ. २९ जमादिलावल बहुत काय लिहिणे लोभ असो दीजे हे विनंती.

[२१७]

राज.

राजश्री घाटिलबाबा गोसावी यांसि.

आशीर्वाद विनंती उपरि. राजश्री नारो शिवदेव यांस तिकडे जाऊन बहुत

१५. दस्कत=दसकत=दस्तखत=हातचे लिहिणे, सही. दस्तुर खुद.

१६. हे अस्तल पत्र नाहीं. नक्कल सांप-डली ती बरुडुकुम येथे दिले आहे.

१७. दिकत=संशय.

१७. हावभरी=आशा युक्त.

१८. हे सर्व पत्र नानांच्या हातचे आहे. याचा संबंध [२१२] पत्राशीं आहे.

१९. तिडणीच्या=पेंचाच्या, कठीण.

दिवस जाले, व त्यांचे घरीही अडचणी आहेत, यास्तव मशारनिलेन्ही येण्याविशी एक दोन वेळां लिहिले परंतु इंग्रजांचे तहाचा जावसाल होत होता. याज-करितां त्यांस येण्याविशी लिहिले नाही. आतां तहही जाला, त्यास मशारनिलेस इकडे रवाना करावे. रा. ४ १ जावल बहुत काय लिहिणे लोम असें द्याऊ घेविनंती.

[294]

॥ ଶ୍ରୀ ॥

राजश्री पाटिलबाबा गोसावी यांसि.

आशीर्वाद विनंती उपरि. घनवेलीहून पांच पलटणे गांडराकडे बोरघाटास येत होती. त्यावर राजश्री तुकोजी होळकर व राजश्री परशारामपंत भाऊ यांणी निकडीने लढाई करून इंग्रजाकडील नाश फार केला. हें पूर्वी सविस्तर लिहिलेच आहे त्यावरून कळले असेल. घाटावरूनही राजश्री हरिपंतांनी तोका त्यांच्या बतेंगैनजीक नेऊन मारगिरी इंग्रजावर फार केली. व त्यांनीही मारगिरी भारी केली. छ २३ रोज मजकुरी रात्रीस गाडर आपले सरंजामा-सुद्धां घावरा होऊन घाटा खाली उतरल्या. तें वर्तमान हरिपंतांस कळतांच फौजसुद्धां घाटावर जाऊन वरून तोफांची व बाणांची मारगिरी केली. त्यावर दुसरे दिवशी संभाळून गाडरांने कूच करून जाऊ लागला. तें होळकर व परशारामपंत फौजसुद्धां तिकडून आढवे होऊन इंग्रजावर निकड केली. व हरी-पंतही फौजसुद्धां व दोन तीन तोफा घेऊन घाटाखाली उतरून पाठीमागान निकड केली. हजारों गोळ्यांचे छकडे व गाड्या व डेरे व राहुट्या वर्गी पांडीव आणले. लढाई दुतफैही चालली आहे द्याणोन पत्रे आली. मागाहून होईल तें लिहून पाठवून. आपल्याकडील वर्तमान सविस्तर वरचेवर लिहून पाठवीत जावे. उआलेली सि म य र क १ गु ज रा नी घेऊन आपणाकडे पत्रे पाठविली द्याणोन वर्तमान ऐकिले त्यावरून संतोष जाहाला. परंतु आपलें पत्र सविस्तर वर्तमान लिहून आले नाही. या दिवसांत इंग्रजाकडील उआलेर औली ही मोठी गोष्ट लौकिकास व मस्लतीस चांगली जाहली. प्रस्तुत इंग्रज कोठे आहे वर्गे सविस्तर वर्तमान लिहून पाठवावे. इंग्रजीवर फौजांची निकड बसून लढाई होत आहे. घावरा जाला आहे. रा. छ २५ राकर बहुत काय लिहिणे लोम असो दीजे हे विनंती.

५०. जनरल गाड़बास बौरघांडांत अडविले होतें.

५१. बतेरी=व्याघ्री=तोका मांडण्याक-
रितां बरुज करवात ते

५३. पाढ़ाव आणले=हस्तगत करून घेवले.

५३. ग्वालेरचा किंडा काप्टन पोफ्याम्
घाणीं शिंद्यापासन घेवला झोता

५३. येथपासून खड नानांचे अधर.

(१८४) पर्त्र, यादी वौरे [२१९, २२०.]

[२१९]

॥ श्री ॥

राजश्री रामजी पाठील गोसावी यांसि.

अखंडित लक्ष्मी अलंकृत राजमान्य राजश्री द्वादशी जिनोर्दन द्वाशीर्वाद विनंती उपरि येथील कुशाल जाणून स्वकार्य किंहीत जावे, विशेष. सिद्धीचे मुकामीहून निघोन लक्ष्मीत गेल्यावर तुम्हांकडून पत्र येऊन वर्तमान कळत नाही. इंग्रजाचे तद प्रकरणी वैगेर सविस्तर बोलणे होऊन असलिंत याक्यांचे त्यास तुम्हांस जाऊन फार दिवस जाले. बोलणी जालीच असतील ये विशीं तुमचीं पत्रे यावीं, ती कांहीच न आलीं. यावरून अपूर्व वाटले, त्यास इंग्रजाचे तहाचे व होळकरांकडील मजकूर सविस्तर बोलण्यांत आले, व श्रीमंत राजश्री द्वादासाहेबांस येये आणून देऊन सरकारात स्वाक्षीन करावे, हे तुमचे बोलणे निश्चयांचे आहे. त्याप्रमाणे कराल हीं खातरज्जमा आहेच. परंतु तेये पाठीलबाबांशी पक्के बोलून कसे केले हे सविस्तर लिहून पाठवावी. व राजश्री नारो शिवदेव यांस फार दिवस तिकडे जाऊन जाहाले, त्यांचे धरच्याही अडचणी आहेत, याकरितां त्यास पाठवावयाविशीं राजश्री पाठीलबाबां यांस लिहिले आहे. तुम्हीं तेये पाक्यावर पत्र एक न आले हे काय? कितीं एक बोलणी जालीं होतीं. त्याचे कसे केले हे वरचेवर लिहून पाठवावयांचे होते. असो, हल्दीं सविस्तर लिहून पाठवावे. रा छ १. जावळ बहुत काय लिहिणे, लोभ असो दीजे हे विनंती.

[२२०]

॥ श्री ॥

राजश्री नारोपंत स्वामीचे संवेसि.

विनंती उपरि तुम्हीं भेटीचा निश्चय केला तो उत्तम. तेथून राजश्री पाठीलबाबांचा निघावयाचे मुहुर्तीचा निश्चय ठरेल तो लिहून पाठवावा. त्याप्रमाणे आम्ही निघोन येऊ. येये फौज वैगेर जमा करून मुर्किंचे तोंडावर राजश्री हुरीपंत राहतील. परंतु कल्पे.

होळकरास बोर्डर घेऊन येतील, यावे. कोणे ठिकाणी आमची भेट, कोठ पावतो आम्ही यावे हे लिहून पाठवावे. द्वाराणपुरा आलीकडे चाळीस कोस येणे घडावे.

भेट जालियावर फिरोन सदेह उत्पन्न नहोत. स्वच्छता, संतोषाने मसलत करण्याविशीं उत्साह असे घडावे.

कौणीहीं गोटीची अडचण आहांस पाडू नये येविषयीं पक्के असावे.

उभयता सरदारांचे फौजांची तरुद लैकर होऊन जमा व्हाव्या. भेटी होऊन निश्चय ठरून आप्यापल्या म-सलवीवर नमूद व्हावे.

हिंकुस्थान व सुरतेकडीले दोघांनी दोन मवलतीं कराव्याच, हा निश्चय असावा.

* एथ पासून सुद नानांचे अक्षर.

झणे तव जओ विवे सुविषमाकरांची खनी ॥
 असेल घडली जरी रेधुवरांघिसेवा मला
 प्रशोकभरमूर्ठिता त्वरित हे उठो कोमला ॥ ३५ ॥
 अंतर्वहिस्थित रघूतमसूनु धाके । प्राणासि धैर्य तिळमात्र न होय जाया ॥
 मोहांधकारपतिता विविच्या विपैकै । नेत्रे हळू च उघडी रघुवीरजाया ॥ ३६ ॥
 निघूनियां कर्श्मलसिधुंच्या कडे । पाहे दिराच्या मुखनीरंजाकडे ॥
 बोले मला त्यागुनि काननीं कसा । जांशील वत्सा स्वपुरासि लोकसां ॥ ३७ ॥
 मदर्थ स्नेहाने सदयहदया त्वां निजकरे
 जनस्थानीं केले छेदनसदने त्वत्सुखकरे ॥
 फले पुष्पे मूळे प्रतिदिवस आणूनि सुररेसे
 वनाते ही केले श्रम न गणुनी स्वात्मघररेसे ॥ ३८ ॥
 आतां मदर्थ वंद कोण तशा विशळा । येये करील तुजवांचुनि पर्णशळा ॥
 नतोसि टाकुनि कसा मज एकलीला । हा दारुणा परमपविष्टककीला ॥ ३९ ॥
 पूर्वी पुढे सतत रकित राख होता । काळानव्या सुरसपलघृतासि होतै ॥
 मार्गे तसा चि मज मानुनियां सुमित्री । केले चि रक्षण सदैव हि हूं सुमित्री ॥ ४० ॥
 मायां रत्नकिरीट कुंडलयुग श्रोत्रो विराजे वरे
 बाहू अंगदभूषणे विलसती सन्मध्य पीतांवरे ॥
 कंठी मौक्किकहार चंदनउटी अंगी घनश्यामला
 ऐसी राघवमूर्ति यावर कधीं भेटेल वत्सा मला ॥ ४१ ॥
 सांद्रानंदसुधानिधि स्मितजितप्रधुम्नराकापती
 ज्याते पाहुनि देवलोकवनिता कामज्जरे कांपती ॥
 कस्तूरीतिलकाभिराम ममत्वज्ज्वैकविश्राम तें
 रथ शश्रुल राघवानन कधीं भेटेल वत्सा भर्ते ॥ ४२ ॥
 अंतर्वहिर्भवर्हैवि स्वंकर्ते सदा ही । मिथ्या प्रपञ्च परिकास नरास दैंही ॥
 तत्त्वापसंततिस जो स्मरणेच नाशी । रामांवि देइल कधीं सुख लोचनांसी ॥ ४३ ॥
 सीते सीते म्हणवुनि वर्णो शोधितां निय माते
 जो आळिगी युगभुजयुगीं घट वळीदुंमाते ॥

१६ अंत्रि=पाय. १७ विपाक=परिणाम. १८ कर्श्मलसिधु=मूर्ढांसागर. १९ नीरज=कमल. २०० छेदनसदन=पर्णशळा. १ सपलघृत=शत्रु रूपी तृप. २ होता=होम करणारा.
 ३ सुमित्रा=लक्ष्मणमाता. ४ सुमित्रा=हे लक्ष्मण. ५ सांद्रानंदसुधानिधि=अत्यांसेवकृप अमृताचा ठेवा. ६ स्मितजितप्रधुम्नराकापती=हास्याने जिकिला आहे मदन व वैद्रो ज्याने. ७ अभिराम=मुद्र. ८ स्मश्रुल=कैसाक. ९ भवरवि=संसाररूपी सूर्य. १० कर=किरण. ११ दाही=जाळी.

मत्प्राप्तर्थ द्विजवर सख्या मुख्य भर्त्ता जगाचा ॥
 पूर्वी ज्ञाला विरहविमैना मित्र शाखामृगांचा ॥ ४४ ॥
 जाणोनियां क्षित्रै मदाशैयाला । म्हणे धरावें प्रमदीशयाला ॥
 येऊनि पूर्वी मम तातपूते । केला धनुर्भंग नितांत पूते ॥ ४५ ॥
 मदिधिकूल्लाभवाने रामकृपासिर्दु शोषिला सारा
 आतां मजं शकरीलीं कैचा अन्यत्र वांसरी थारा ॥ ४६ ॥
 स्वभातूद्यातेदीभीषणाते । व्यापार हा येप्रय शिभीषणाते ॥
 वत्सा तुझी केवळ नम्र मुद्रा । कां धांडिले तूज दयासमुद्रा ॥ ४७ ॥
 त्यजावया मज जनहीन काननाते । प्रयोजिला अदय सुकंठे कां न नाये
 कुकर्म हें विहित तया वर्लीमुखाला । तुझ्या मलीमसैरहैचि पावली मुखाला ॥ ४८ ॥
 क्षश्रूजैनासि माझे नमन निवेदूनि सर्व विदितैर्नया
 स्मरण धरुनि संगावा निरोप हा त्यांसं पंक्तिरथेतनया ॥ ४९ ॥
 ध्याने क्षणे करुनियां त्वदयाख्यर्धार्मी । पायांसि लक्षित असे तुमच्या सदा मी
 प्रत्यक्ष लागुनि परी मम मस्तकाला । देतील यावर कर्धे न कळे सुखाला ॥ ५० ॥
 त्वेकायवाकूकर्मजदोष मार्ते । नसे कर्से हें कळले वराला
 सत्वक्षये पातक अन्यथा मी । न वाहते हीन कलेवराला ॥ ५१ ॥
 आहे मो सत्संपैक्षा कृपायाग नका करू
 असाधु अयवा साधु परत्वैयाज्य लेकरू ॥ ५२ ॥
 अपराधवियुक्ता मी परि मज त्यजिले वनांत भूमिवेरे
 बुध म्हणते दैव दुस्त्यज ते आले प्रैत्ययासि आजि बेरे ॥ ५३ ॥
 सांगुनि असे दिराला निरोप हा पाठवी क्षितिवैरौला
 दृढ करुनि हृदय काने तो ऐकावा समस्त रसिकाने ॥ ५४ ॥

१२ विरहविमना=वियोगानें व्याकुल झाले आहे मन उद्याचं असा. १३ शास्त्रामुग=वानर. १४ क्षिप्र=सत्वर. १५ मदाशय=माझे मनोगत. १६ प्रमदाशय=स्त्रीचा हात. १७ मद्विधिक लशभव=(मद+विधि+कल+भव) माझे नशीव हात्य एक अगश्य मुनी. १८ क्षिप्तु=समुद्र. १९ शकरी=मरस्यी. २० वांसरा=हे वरसा. २१ स्वग्राह-घाटोद्यमभीषण=(स्व+भ्रातृ+घाट+उद्यम+भीषण) आपल्या भावाचा घाट करण्याचा उद्योग केल्यामुऱ्ऱ झाला आहे भयकर जो. २२ सुकंठ=सुग्रीव. २३ वलीमुख=वानर. २४ मलीम-सहचि=(मलीमस+सुचि) काळिमा. २५ अव्युत्तन=सासधा. २६ विदितनय=(विदित+नय) माहित आहे नोति ज्याला असा. २७ पंकिरथतनय=(पंकिरथ+तनय) दशरथ पुत्र. २८ हृदप्रायधार्म=हृदयरूपी गृह. २९ तटकायवाक्मंज=मानसिक, कायिक, व चाचिक कर्मपापाहृत उद्भवणारा. ३० कलेवर=शीर. ३१ सत्वसंपन्ना=गर्भभणी. (सत्व=गर्भ) ३२ परंस्त त्याज्य=परंतु+(अत्याज्य) परंतु शकण्यास अयोग्य. ३३ प्रत्यय=अनुभव. ३४ क्षितिवळ=राजा.

दोषज सेव्य सुंचित्रसुधकासधो । सर्वेकवंद्य नृपसत्तम दीनवंधो
 कां त्यागिले मज वर्नो करुणांबुद्धीहा । त्वद्विषयोग्नै बहु दारुण राघवा हा ॥ ५६ ॥

त्वपादपद्माभजनाविण भारभूते । या जीविते करुनि केवळ भार भूते ॥
 टाकू जरि त्वरित निय कलवराला । विन्नस्वरूप तव वीर्यनिषेक शाला ॥ ५७ ॥

वियोगभीतिस्तव विश्रेहाते । न लाविला चैदनलेप हाते
 मध्ये नदी पर्वत वक्ष लक्ष । जाऊनि शालासि कसा भैँलक्ष ॥ ५८ ॥

प्रसूति ज्ञात्यावरि देहनाया । करीन मी तीव्र तपः प्रयोगा
 जन्मांतरो होआनियां तुशी त्वी । जेणे न पावे क्षण विप्रयोगा ॥ ५९ ॥

स्वहृदय अैशनिहुनि कठिन हैं तथ्य चि या क्षणीं मल कळले
 विरहैघनपतनविदलित आज्ञुनि शतचूर्ण होइना जळले ॥ ६० ॥

अंतर्वर्ती पल्नी त्यजिला त्वां जेवि पासुँडा रैमा
 हैं काय विहित तुशिया कुलास शीँडीस पंडिता रामा ॥ ६१ ॥

त्वपादनीरैहलंपट चित्त माझे । त्याणे हि आजि मजला त्यजिले सखाजे
 होतां स्वदैव विपरीत निजासमित्रे । होताति केवळ चि हेतु विना अैमित्रे ॥ ६२ ॥

निरोप हा सांगुनि देवैरीला । सीता तयाला मग दे वसला
 म्हणे तुर्ते क्षेमं असो अशाते । सदा सुबुद्धे बहु पाव शीर्ते ॥ ६३ ॥

एवं कथावा इघुनंदनाते । निरोप हा सांगुनि वंदनाते
 कट्टेल जैसे तुजला कृपाळा । जाऊनि तैसे विनवीं नृपाळा ॥ ६४ ॥

ओकैआत्मधनच्छीते । ओकै मानूनि मानसे
 तोकैवद्रोदन तदा । तो करी ऐकतां असे ॥ ६५ ॥

विपिनो^{३५} वनदेवता सदा । तुज रक्षून न दुःख होे कदा ॥
 मृदु बोलुनियां असे तिला । नमुनी लक्ष्मण वीर चालला ॥ ६६ ॥

अयोध्येला जातां त्यजुनि तिजला तो बहु रडे ॥
 तनू नेली कष्टे परि मन तयाचे न मुरडे ॥

जसा वत्स स्वींबाविरहभवतापे तळमळे
 तसा हा ही ज्याचे वदन रडतां केवळ मळे ॥ ६७ ॥

३५ सुचित्रसुधकसिधो=उत्तमचित्ररूपी अमृताचा टेवा. ३६ अंबुचाह=मेघ. ३७
 विप्रयोग=वियोग. ३८ वीर्यनिषेक=रेतः सिचन (गर्भ) ३९ विश्रह=शरीर. ४० अलक्ष
 =अहश्य. ४१ अशनि=वज्र. ४२ विरहघनपतनविदलित=(विरह+घन+पतन+विदलित)
 विरहरूपी घणाच्या घावाते फोडलेला. ४३ अंतर्वर्ती=गर्भिणी. ४४ पांसुला=जारिपी.
 ४५ रामा=त्वी. ४६ शील=स्वभाव. ४७ पादनीरुह=पदकमल. ४८ अमित्रे=दात्रु. ४९
 देवर=दीर. ५० क्षेम=कुशल. ५१ शातें=सुखाला (श=सुख). ५२ ओक=धर. ५३ ओक
 =यमन. ५४ तोक=वालक. ५५ विपिन=वन. ५६ रुचाबाविरहभवताप=आपल्या मातेच्या
 वियोगापासून होणारे दुःख (स्व + अंबा+विरह+भव+ताप).

नयनागोचर देवर ज्ञात्यावर ती पडे धरेवरती ॥

तळमळ करि पळभरि कळ न पडे करपद तिला न आंवरती ॥ ६७ ॥

जनहीन वनस्थानीं दीना जनकनंदिनी ॥

रौंजरामा रजोरिकौं रुचिरैक्षी रेंवे रडे ॥ ६८ ॥

ज्ञाला दिसेना असा ने क्षणीं दीर गेला तिचा तीस सोडूनियां धीर ॥

हृच्छोक्वल्मीकभूकम्लव्याळ चावे धरी घट भीतेसि तत्काळ ॥ ६९ ॥

गळती समान नयने गळती लैपने न येति धड झैल्पने ॥

निजविर्भैरासि उठवी निजवी जनकात्मजा स्मरतसे जनका ॥ ७० ॥

शोक लैस्य करी हृदंगाण कंठ केवळ ज्ञोकला

कोमलानन पूर्णचंद्र तिचा तदा बहु कोमला ॥

कां पती रुसला ह्याणे सकळेद्रिये बहु कांपती

भार तीस निजांग ह्योय वें अशी मग भैरती ॥ ७१ ॥

जनकाची मी कन्या रघुपतिची स्त्री त्रिविर्षषी मान्या ॥

तदपि अशी मदवस्था शिव शिव लिहलेसि काय कैमळस्था ॥ ७२ ॥

येईल लक्ष्मण फिरोनि न दूर गेला

मद्दूर्यलैक्विषयी च विनोदै केला ॥

कीं स्वप्न हा क्षणिक दुरुत्त सुखप्रदाता

किंवा स्वर्कर्मफळ भोगवितो विधाता ॥ ७३ ॥

रघुकुळतिळक मेदिनीपैळका ॥

सुहृदयपदका पापंकोदका ॥

सुहृदालिकमैला नीरैदृश्यामला ॥

अतुलभैरुजबळा भैरवक्षोबळा ॥ ७४ ॥

५९ राजरामा=राजाचो स्त्री अथवा उचम स्त्री. ५८ रजोरिका=रजोगुणरहित.
 ५१ रुचिराक्षी=सुदर आहेत डोके जीवे अशी. ६० हृच्छोक्वल्मीकभूकम्लव्याळ=(हृत+शोक+वल्मीक+भूक+करमल+व्याळ) हृदयांतील शोक हैंच बाहल त्यापासून उत्पन्न ज्ञालेला मूर्ढारूपी साप. ६१ माता=आई[पृथ्वी]. ६२ लपने=मुख. ६३ आलपने=भाषण. ६४ विध्य=शरीर. ६५ लास्य=नाचणे. ६६ हृदंगण=हृदयरूपी अंगण. ६७ मारती=वाणी ६८ चिविषप=चिंगत. ६९ कमलस्था=हे ब्रह्मा. ७० लोक=पहाणे. ७१ विनोद=यद्यामस्करी. ७२ भेदिनीपाल=राजा. ७३ पापंकोदक=पापरूपी चिखल भुवून झाकणारे उदक. ७४ सुहृदालिकमल=सुहृदरूपी भ्रमरांस कमलासारखा. ७५ नीरह=मेघ. ७६ अतुलभुजबळ=अतुल मुजांचे बळ ज्याच्या असा. ७७ भगवक्षोबळ=मग केले आहे राक्षसांचे बळ ज्याने असा.

प्रवर्तनियां सर्वया आग्रहाते । त्यजावे जरी येक्षणीं विग्रहाते ॥
 तरी श्रृङ्खल्ये मूळे उग्र हाते । करील स्वये धर्म तो विग्रहाते ॥ ७५ ॥

तोषधनाचे तस्कर त्या सीतेचे असे विलाप वनी ॥
 शिरले जेव्हां सत्वर दुःखप्रद ते चढोनियां पैवर्नी ॥ ७६ ॥

झुँक पिके सकल कलकलस्वरे करुनि भेवती च आरडती ॥
 विविधपतगर्निकर्वैर्दृश्ये करुनि भूमिभूलता रडते ॥ ७७ ॥

टाकुनि नींट्यरसाते धांवुनि आले तिच्या समीप शिखी० ॥
 शिंपुनि निज नेत्रजळे ह्याणति सतीचा विश्वो प्रकोपशिखी० ॥ ७८ ॥

शिंपिति नेत्रनळाहीं स्वल्प शिवति भूमि धांवतां हरिणे ॥
 स्वदुहितृशुँगमितसा किति ह्याणवुनि पोळती जणो चरणे ॥ ७९ ॥

शीतलकमलजळाहीं वर्षति तीच्या तनुवरि भ्रमरी ॥
 निजवालधिंचमराहीं वीजिति तिस किंकिरीपरी चैमरी ॥ ८० ॥

सुमदालसा जलार्दी ज्यांच्या स्नजळे कैरीं शिरीं कमळे ॥
 ऐशा करिणी सेविति तिस कर्णव्यजनमाळते विमळे ॥ ८१ ॥

उदकस्थर्खैंगणाहीं धांवुनि ते शिंपिली जलकणाही ॥
 करिति शकुंतदिन्जवर पक्षच्छायेसि शीव्र तीजवर ॥ ८२ ॥

शाले हंसाचें कुळ ते व्याकुळ तेथे जानकी शोके ॥
 ज्यांच्या मुखनयनाहुनि गळति मृणाळे जळे, तदवलोके ॥ ८३ ॥

पंचास्य व्याव्र त्रंकंपभूतिवनचरे केवळ कूर संले ।
 तीं ही तत्काळ झालीं सकरुणहदये भूसुताशुद्धसर्वे ॥

जे सन्मार्गप्रचारे करुनचि असते संग्रही पुण्य होते ।
 सर्व व्यापम्हीधृप्रशमनवेष्यो वजवँस होते ॥ ८४ ॥

कृश कंठक गोक्खूर संचरणी । चरणी क्षतदस्य मुखे शिवती ॥
 शिवति परि भूपतिची रमणी । रमणीयपदांसि जपे पतिच्या ॥ ८५ ॥

७८ भ्रूहत्या=गर्भहत्या. ७९ धर्म=यमधर्म. ८० विग्रह=अवरुणा, शिक्षा. ८१ तोष-धनाचे तस्कर=संतोषरूपी द्रव्य लुटणारे म्हणजे दुःख उरपन्न करणारे. ८२ पश्च=पायु. ८३ शुक=पोट. ८४ पिक=कोकिल. ८५ पतग=पक्षी. ८६ निकर=समृह. ८० इय=ध्यनि. ८८ छळ=मिष. ८९ नाट्य=नृत्य. ९० शिखी=मोर. ९१ शिखी=अग्नि. ९२ शुगमि=शोकरूपी अग्नि [शुच+अग्नि]. ९३ वालधिचमर=[वालधि+चमर] पुच्छरूपी चवरी. ९४ किंकरी=दासी. ९५ चमरी=हरिणी विशेष. ९६ करीं=सोडेंत. ९७ उदकस्थ रुगण=पाण्यांतील पक्ष्यांचा समृह. ९८ द्विजवर=पक्षिअष्ट. ९९ मृणाळ=कमळांचा देठ. १०० प्रभूति=आदि. १ सर्वे=स्वपदे. २ सर्वच्यापनम्हीधृप्रशमन=[सर्व+वि+आपत्+म हीध+प्रशमन] सर्व विपत्तिरूप परवताचा नाश. ३ वज्रवद्दक्ष=वज्रासारसा प्रवीण. ४ कृश=दर्म. ५ गोक्खूर=गोक्खरु (सराटे)

निजननी क्षिति हे ही क्षिर्तिंजा जाणूनियां असें नाते ॥
 आलिंगुनि समजाविति ह्याणवुनि धूलिस्वसा जणों तीते ॥ ८६ ॥
 हृदत भी परि कांहां इच्या श्रमाचा नद्दे चि परिहार ॥
 ह्याणुनि जणों अश्रूते गाळी मुक्ताफळच्छ्ले हार ॥ ८७ ॥
 संगे घेवुनि वेदशास्त्रनिपुण छौत्रांसि त्या कांननीं ।
 धूपार्थ भ्रमतां कैत्सुस्तव विलापते तिच्या ऐकुनी ॥
 साक्षाद्वस्मजटाभैर्दीश्वर जणों मूर्ती जगत्पावनी
 आला तेथ दयानिधान भगवान् बाल्मीकिनामा मुनी ॥ ८८ ॥
 जैयनिकृत भारतगत हृयमेंद्री कुशलवाढयार्नी ॥
 हा चवथा अध्याय श्रवण करावा रसज्ञमख्यार्नी ॥ ८९ ॥

समीप येऊनि कैलेवराशी । पाहे तदा त्यासि कठे वैराशी ॥
 जेणे न राहे श्रमभैर तीचा । केला मदूपकम भैरतीचा ॥ १ ॥
 वत्से काय तवाभिधैन रडसी का काननी निर्जनी ।
 कोणाच्या सुकृतैकैनीरनिधिद्या वंशांत ज्ञाली जेंनी ॥
 कोण त्वत्पति टाकिले अकरुणे आणोनि येये तुला
 कोणी सर्व हि सांग तू मज निज क्लेशाचिया हेतुला ॥ २ ॥

वाणीते ऐकतां तीचे चित्त संतोष पावले
 बोले वंदूनि शिरेसा मुनिर्ची दिव्य पावले ॥ ३ ॥

महामुने मैयिले तात माज्ञा । मन्मात्र सीता पति राम राजा ॥
 भूवैल्लभाज्ञाप्रियमंदिराने । आणूनि येये त्यजिले दिराने ॥ ४ ॥

ऐसे ऐकूनि बाल्याकि वदता जाहला मुरुंखे ॥
 औँकर्णवि रसज्ञांही स्वस्थ होऊनियां सुरुंखे ॥ ५ ॥

सर्वज्ञानेनजनासि संभैत असा श्रीमैयिल त्वत्पिता
 वत्से तू हि पतिव्रताजनशिरोभृता जगत्यौजिता ॥

६ क्षितिजा=भूकन्या. ७ धूलिश्वसा धूलिरूपी बहिणी. ८ छात्र=शिष्य. ९ कानन=बन. १० यूप=यज्ञस्तंभ. ११ क्रतु=यज्ञ. १२ भस्मजटाभूदीश्वर=भस्म व जटा धारण करणारा महादेव. १३ क्लेवर=शरीर. १४ वराशी=(वरा+अशी) अष्टाशी. १५ भार=ओँ. १६ भारती=वाणी. १७ अभिधान=नांव. १८ नोरनिधि=सागर. १९ जनी=जन्म. २० इतु=कारण २१ शिरसा=मस्तकाने. २२ मैथिल=जलकराजा. २३ भूवल्लभाज्ञाप्रियमंदिर=राजाच्या आज्ञेचे आवडते घर असा लक्षण (भू+वल्लभ+आज्ञा+प्रियमंदिर). २४ आकण्ठे=ऐकण्ठे. २५ संमत=मान्य.

माजा केवळ तो सखा दशरथ क्षोणीर्श्चूडामणी
 या वेळेसि कशी न होशिल दयापत्र क्षिंतिस्वामिणी ॥ ६ ॥
 केळे दुष्कर देवकार्य सकल क्षैँदेव केळे सुखी
 न्याये भूपति पालितो निजनक्षेष्ठाटवीचा शिखी ॥
 माजा कोध तथापि भैयिलसुते आहे चि शामावरी
 दोषावांचुनि टाकिली अकरुणे सत्वोदरी सुंदरी ॥ ७ ॥
 रिर्पैयमयमपुत्रप्राप्तिला पावसी ते ।
 करितिल सुख तूर्ते टांकि चिंतेसि सीते ॥
 मुलि उठ चल माश्या पुण्यपुंजाश्रमाला
 शिव शिव बहु रानीं पावलीस श्रमाला ॥ ८ ॥
 मदाश्रमपदाश्रितस्थिरचरास हि व्यापदा ।
 कदापि न शिवे सुखी विगतैवर सारे सदा ॥
 उदास हृदयीं न हो द्विजवधूसुंता शीर्षदा ।
 न दानितिल भिन्नता तुन महानुकंपास्पैदा ॥ ९ ॥
 होइल सुखप्रसूति अपत्यसंकारविधि हि भृतनवे ॥
 वसे मदाश्रमाला मानुनियां श्वैरुगुरुचे निकेतैन ये ॥ १० ॥
 एवं तदां ऐकतां विप्रवाणीस । ज्ञाला महा तोष छाकुत्स्थर्णींगीस ॥
 चित्तीं द्याणे हा मुनि स्तुत्य विश्वीस । ठेवी तयाच्या पदीं घट विश्वासा ॥ ११ ॥
 पुशी ऊंवैनिजा निर्जाश्रुसलिलालिला सुविकला कलानिधिमैरुखी ॥
 उठूनि नमुनी मुनीस मगती गती करि तदा तदाश्रमपदा ॥ १२ ॥
 सद्विद्यांसक्तशिष्यवजतनयसुतात्त्वीयुत ब्रैह्यमाला ॥
 सामोन्या तीस आळ्या परिसनि सहसा शमरामैगमाला ॥

२६ क्षोणीशचूडामणि=(क्षोणी+ईश+चूडा+मणि) राजशेष्ट. २७ क्षमादेव=(क्षमा+देव) =भूदेव (ब्राह्मण). २८ क्षेशठवीचा शिखी=क्षेशरूपी अरण्याचा अधिक. २९ क्षेशहारक. २९ रिपुयमयमपुत्रप्राप्ति=रिपु+यम+यम+पुत्र+प्राप्ति) शर्जूचा नाश करणारे अशम जुळधा उत्तरांचा लाभ. ३० द्विजवधुसूता=ब्राह्मणलिंगांच्या मुळी. ३१ शर्मदा=सुखदा. ३२ अनु-कंपास्पद=दयाळू (अनुकंपा+आस्पद). ३३ स्वगुह=स्वपिता. ३४ निकेतन=वर. ३५ काकहस्थराणी=रामाची राणी. ३६ विश्व=सर्व. ३७ अवनिजा=भूभिजा (सीता). ३८ निजाश्रुतलिलालिं=(निज+अश्रु+सलिल+आली) आपल्या अंतर्बुद्ध्या उदकाची पंक्ति. ३९ कलानिधिमुखी=चंद्र (कलानिधि) मुखी. ४० सद्विद्यासकृषित्यावजतनयसुतारूपीयुत=(सत्+विद्या+आसक्त+शिष्य+वृज+तनय+सुता+रूपी+युत) उत्तम विद्येच्या डार्यां आसक्त असा शिष्यांचा सुमदाय, पुत्र, कन्या, व लिंगा यांहीसह वर्तमान. ४१ ब्र-ध्यमाळा=ब्राह्मणसमह. ४२ रामरामागम=(राम+रामा+आगम) रामाच्या लीँचे बेंग.

आशीर्वादमृताने भुमिवैधम ते तीवरी कर्ती ते ।
 पाहूभि ब्राह्मणाचे सदयपण महा जाहला हर्ष तीर्ते ॥ ४२ ॥

द्युणति क्रषित्वा हाते स्पर्श करुनियां तदीय देहाते ॥
 आहो सर्व तवाश्रित आळिस तूं आपुल्या चि गेहाते ॥ ४३ ॥

फार तूं श्रमलीस हिंस्येगाचिया भवनी वर्ना ।
 दुःखभीतिसम्यावारि क्षितिकन्यके न मर्नी भर्नी ॥

प्रार्थिले आसि पूजिले मग तापसीनिकरे करे ॥
 अर्पिले तिस कंहमूळफळे मुनिप्रवरे वरे ॥ ४४ ॥

मग शिष्यपैकराते पावूनि बाल्मीकिच्या निदेशीला
 निर्मुनियां स्वकरोने दिघली भूनिदिनीस दैलज्ञाला ॥ ४५ ॥

पूनो राघवपदुकप्रति नभी बाल्मीकिला ते सती ।
 सेवा तद्वदनोद्गतैसमकारापीर्युषधारेस ती ॥

सिंपी श्रीधुल्सीवनासि तमसा विधंभराकारणे
 अर्पी वेचुनियां सुमासि मुनिच्या देवाचेनाकारणे ॥ ४६ ॥

वन्यहारपरो कृशा सुमलिना संवीतैवल्कांबरा ।
 कांतध्यानधस सैव तैमसास्नानैकबद्धादरा ॥

ऐसी रामवियोगतप्रहृदया सीता मुनींद्राश्रमी ।
 कल्पवैयकतवासरासि परम क्लेशे करुनि कमी ॥ ४७ ॥

गर्भाचे नव मास पुण्यविपिनी संपूर्ण ज्ञाल्यावरी ।
 वृद्धस्त्रीसमुपासिता जासि महा सिध्यासिता शांकरी ॥

संलग्नग्रहयुद्धनिशीर्थसमयों पुत्रद्वयाते सुर्वे
 वेदेही प्रसवे सती प्रमुदिता गीतासि गाती भैरुते ॥ ४८ ॥

४३. मुनिकरवस्त्र-क्षितिश्वरुपी भेद. ४४. हिंसण-प्रापदसमूह. ४५. न मर्नी
 भर्नी-मर्नाने भानु वको. ४६. प्रकर-समूह. ४७. निदेश-आजा. ४८. दलशाला-पर्जशाला.
 ४९. पीव्यू-अर्णत. ५०. सुम-कूल. ५१. संवीतवल्कांबरा-नेसली आहे ज्ञाणाच्या साली
 हीच कैला जी (संवीत + वल्क + अंबर). ५२. तमसास्नानैकबद्धाधरा-तमसानामक नदीत
 फेनान करण्याची हीस आहे जिला अशी. ५३. कल्पव्यायतवासर-कल्पासारसे लांब शह.
 मोठे विषस (कल्प + व्यायत + वासर). ५४. संलग्नग्रहयुद्धनिशीर्थसमयों-सत्र + लग्न + शह +
 युद्ध + निशीर्थ-समयों) उत्तम लग्न व शह यांही युक्त अशा मध्यराजीच्या काळीं. बाल-
 काच्या जन्मसमयी राशीच्यकाळा जो भाग क्षितिजास लागलेला असतो म्हणजे जी रास
 उगवत असते तिला लग्न म्हणतात. ५५. निशीर्थ-मध्यराज. ५६. मुर्खे-तोंडांने.

दैत्य नासतो घसा सकाट काट काटले ॥ ८ ॥
 हात पाय मान भैंज बोढिते पछाडिते
 अडचर्णीत अहूकुनि पील पेच काढिते ॥
 लेहदंडसे अखंड राक्षसांसि ताढिते
 मळ जाळ बैल जाळ दैत्य-कूल नाढिते ॥ ९ ॥
 थोर धाक येक हाक च्रीकुटांत पावले
 घरोंधर्णी वल्वळी पुढे उदंड ऊरले ॥
 बैसले उदंड दैत्य तैं समेत घूसले
 सभा विटंबिली बळे चि कोणसे न मूचले ॥ १० ॥
 देहमात्र येक सत्र थोर यंत्र हालले
 पुरोनि ऊरले बळे समेमध्ये चि चालिले ॥
 रत्नदीप तेल-दीप तेज सर्व काढिले
 लाटि कूटि धामधूम पाढिले पछाडिले ॥ ११ ॥
 गुप्तरूप मारुती दशाननाकडे भेरे ।
 मुगूट पाढिला शिरीं कठोर वज ठांसरे ॥
 सभा विटंबिली बळे चि गर्गरीत वावरे ।
 बलाद्य दैत्य मारिले कठीण पुच्छ नावरे ॥ १२ ॥
 हस्तमार दैत्यमार दंडमार होतसे ।
 लंडसे कलंडले उलंडिले चि भंडसे ॥
 येत येत पुँच्छकेत दैत्य सर्व बोलती ।
 गळीत बैसले भुमी न बोलती न चालती ॥ १३ ॥
 स्वप्रहेत सौख्य देत दैत्य-घात भावला ।
 रुद्र हा उठावला कुडावयासि पावला ॥
 नालिले चिकूट नीट आपटून रावैणी ।
 राक्षसांसि योर दुःख ऊसने ततक्षणी ॥ १४ ॥
 दीनरूप देव सर्व हे स्वरूप पाहिले ।
 कल्वळून अंतर्णा रघूतमासि बाहिले ॥
 एक वीर तोष धीर थोर धीर ऊठळा ।
 तोष तोष तो विशेष अंतर्णंच दाटला ॥ १५ ॥
 उदंड देव आटिले तयासि भीम आटितो ।

२२. माज-कंबर (सं० मध्य.) २३. व्याळ-साप. २४. पुच्छकेट-पच्छमेश्व. २५
 हावणी-रावणपुत्र अक्ष (अक्षया).

रामदृत बात-सूत लाटे लाटे लाटितो ॥
 ऊठ आमुचे समस्त कूट कूट कूटितो ।
 धूट धूट दैत्य त्यास लूट लूट लूटितो ॥ १६ ॥
 समस्त दैत्य आलितो बळे चिकूट जालितो ।
 पुरांत गोपुरे वर्ण निशाचरांसि वालितो ॥
 उदंड अभि लाविला बहू बळे उठावला ।
 कडाडिला तडाडिला भडाडिला धडाडिला ॥ १७ ॥
 उदंड जालिली धरे कितेक भार खेचरे ।
 किलाल धांवती भरे सुरांस वाटले वरे ॥
 उदंड दैत्य धोवडी त्यांत पुच्छ भोवडी ।
 कडाकडी खडाखडी गडागडी घडाघडी ॥ १८ ॥
 बळे चपेट मारिला उदंड दैत्य हारिला ।
 तरारिला थरारिला भयंकर भरारिला ॥
 गद्गदी तनू वितंड सागरी तरारिला ।
 जानकीस भेटला ग्रभूकडे सरारिला ॥ १९ ॥
 काळसे विशाल दैत्य त्यांत एकला भरे ।
 थोर धांक एक हाक काळ-चक वावरे ॥
 शक्ति शौधिली बळे चि भव्य देखिले धुरे ।
 वानरांसहीत रामदास भेटला त्वरे ॥ २० ॥
 इतिश्री भीमरूपि-स्तोत्र संपूर्ण ॥ ७ ॥

भुवन-दहन-काळीं काळ विकाळ जैसा ।
 सकल गिलित ऊभा भासला भीम तैसा ॥
 दुपट कार्पेत ज्ञोके ज्ञोकिले मेदिनी हे ।
 तक्कवट धरि धांक धोकली जाउं पाहे ॥ १ ॥
 गिरिवर्षनि उडाला तो गिरी गुप्त ज्ञाला ।
 घसरत दश गंवे^२ भूमिके माजि गेला ॥
 उडति झडङडांटे वृक्ष हेनेट-पाटे ।
 पडति कडकंडाटे अंग वारे धुदाटे ॥ २ ॥
 यरथरित थरारी वज लांगूल जेव्हां ।
 गरगरित गरारी सप्त पाताळ तेव्हां ॥

३६ गांव-योजन.

फणिवैर कैमठाचे पृष्ठिशी आंग घाली ।
 तगाटित पवनाची झेप लंकेसि गेली ॥ ३ ॥
 थरकत धरणी हे हाणतां वज्र-पुच्छे ।
 रगडित रणरंगी राक्षसे तृण तुच्छे ॥
 सहज रिपु दव्लाचा योर संहार केला ।
 अवघड गड लेंका शीघ्र नाळून आला ॥ ४ ॥
 सहज करतळे जो मेरु-मंदार पाढी ।
 दशवदन रिपु हे कोण कीती बराढी ॥
 अगणित गणेना शक्ति काळासि हारी ।
 घवन-तनुज पहा पूर्ण रुद्रावतारी ॥ ५ ॥
 इतिश्री भीमरूपिस्तोत्र संपूर्ण ॥ ८ ॥

९

लघूशी परी मूर्ति हे हाटकाची । करावी तथा मारुता-नाटकाची ॥
 असावी सदां ताइता माजि दंडी । समारंगणी पाठ दीजे उदंडी ॥ १ ॥
 ठसा हेमधातू वरी बायु-सूतू । तथा ताइताचे परी रौप्य-धातू ॥
 तयाची पुजा मंदवारी करावी । वरी आवडी आर्त पोटी धरावी ॥ २ ॥
 स्वधामासि जातां प्रभु रामराजा । हनुमंत तो ठेविला या चि काजा ॥
 सदां सर्वदा रामदासासि पावे । खल्ली गांजितां ध्यान सोडून धावे ॥ ३ ॥
 इतिश्री भीमरूपि-स्तोत्र संपूर्ण ॥ ९ ॥

१०

चवळ ठाण विराजतसे बरे । परम सुंदर तें रूप सजिरे ॥
 धगधगीत बरी उटि सिंदुरे । निकट दास कपी विर हें खरे ॥ १ ॥
 कपी वीर जेठी उडे चारि कोटी । गिरी द्वोण दाटी तल्हाते उपाटी ॥
 झापेटा लपेटी करी पुँच्छवेटी । त्रिकूटाचवळी ऊठवा वीर कोटी ॥ २ ॥
 रघुविरा संमिरामज भेटला । हारिजना भजनांकुर कूटला ॥
 कापिकुळे सकळे मिनलो बळे । रिपुदळे विकळे वडवानळे ॥ ३ ॥
 कपीवीर तो लीन तल्हान ज्ञाला । प्रसगे चि पाहोनि सन्मूख आला ॥
 हनुमंत हें पावला नाम तेथे । महीमंडळी चालिले सर्व तेथे ॥ ४ ॥
 नव्ह सौरख्य हा भीम पूर्ण-प्रतापी । देहो आचलातुल्य हा काळरूपी ॥
 पुढे देखतां दैत्य-कूळे दरारा । भुते कांपती नाम घेतां थरारा ॥ ५ ॥

२७ फणिवर=रोष सर्प. २८ कमठ=हृम (कांसव). २९ हाटक=सोने. ३० पुच्छवेटी=पुच्छाचा वेदा. ३१ समीर=वायु.

सिमा साडिली भीमराजे विशाळे । बल्दे रोटेले दैत्य कृतांत-काळे ॥
गजामस्तकों केसरीचा चपेटा । महावीर तैसा विभांडी चिकूटा ॥ ६ ॥
इतिश्री भीमरूपि-स्तोत्र संपूर्ण ॥ १० ॥

११

नमन गा तु ज है भिमराया । निज मती मज दे मज गाया ॥
तडकितां तडकी तडकाया । भडकितां भडकी भडकाया ॥ १ ॥
हरूषला हर हा वरदानी । प्रगटला नटला मज मानी ॥
वदविता वदनी वदवीतो । पुरवितो सदनी पदवीतो ॥ २ ॥
अवचितां चढला गड़लंका । पलभरी न धरी मान शंका ॥
तडकितां तडकी तडकीतो । भडकितां भडकी भडकीतो ॥ ३ ॥
खवल्ले रजनीचरभारे । भडकितां तडके भडमारे ॥
अवचितां गरजे भुभुकारे । रगडिजे मग का दल सारे ॥ ४ ॥
कितियका खरडी खुरडीतो । कितियका नरडी मुरडीतो ॥
कितियका चिरडी चिरडीतो । कितियका अरडी दरडीतो ॥ ५ ॥
महावली रजनीचर आले । भिम भयानकसे चि मिठाले ॥
रपटितां रपटी रपटेना । अपटितां अपटी अपटेना ॥ ६ ॥
खिजवितां खिजवी खिजवेना । जिजवितां जिजवी जिजवेना ॥
रिजवितां रिजवी रिजवेना । विजवितां विजवी विजवेना ॥ ७ ॥
झिडकितां झिडकी झिडकेना । तडकितां तडकी तडकेना ॥
फडकितां फडकी फडकेना । कडकितां कडकी कडकेना ॥ ८ ॥
दपटितां दपटी दपटेना । झपटितां झपटी झपटेना ॥
लपटितां लपटी लपटेना । चपटितां चपटी चपटेना ॥ ९ ॥
दवडितां दवडी दवडेना । घडवितां घडवी घडवेना ॥
बडवितां बडवी बडवेना । रडवितां रडवी रडवेना ॥ १० ॥
कळवितां कळवी कळवेना । खवल्लितां खवली खवलेना ॥
जवळितां जवळी जवळेना । मवळितां मवळी मवळेना ॥ ११ ॥
चढवितां चढवी चढवेना । झडवितां झडवी झडवेना ॥
तडवितां तडवी तडवेना । गडवितां गडवी गडवेना ॥ १२ ॥
तगटितां तगटी तगटेना । झगटितां झगटी झगटेना ॥
लगटितां लगटी लगटेना । झकटितां झकटी झकटेना ॥ १३ ॥
ठणकितां ठणकी ठणकेना । ठणकितां ठणकी ठणकेना ॥
दणगितां दणगी दणगेना । फुणगितां फुणगी फुणगेना ॥ १४ ॥

चलवितां चलवी चलवेना । छलवितां छलवी छलवेना ॥
 जलवितां जलवी जलवेना । टलवितां टलवी टलवेना ॥ १६ ॥
 घसरितां घसरी घसरेना । विसरितां विसरी विसरेना ॥
 मरवितां मरवी मरवेना । हरवितां हरवी हरवेना ॥ १७ ॥
 उलयितां उलयी उलयेना । कलयितां कलयी कलयेना ॥
 उडवितां उडवी उडवेना । बुडवितां बुडवी बुडवेना ॥ १८ ॥
 बुकलितां बुकली बुकलेना । धुमसितां धुमसी धुमसेना ॥
 धरवितां धरवी धरवेना । सरवितां सरवी सरवेना ॥ १९ ॥
 झडपितां झडपी झडपेना । दडपितां दडपी दडपेना ॥
 तटवितां तटवी तटवेना । फटवितां फटवी फटवेना ॥ २० ॥
 वलवितां वलवी वलवेना । पलवितां पलवी पलवेना ॥
 ढलवितां ढलवी वलवेना । ललवितां ललवी ललवेना ॥ २१ ॥
 घुरकितां घुरकी घुरकावी । थरकितां थरकी थरकावी ॥
 भरकितां भरकी भरकावी । झरकितां झरकी झरकावी ॥ २२ ॥
 परम दास हटी हटवादी । लगटला उतटी तटवादी ॥
 शिकवितां शिकवी शिकलावी । दपटितां दपटून दटावी ॥ २३ ॥
 इतिश्री भीमरूपिस्तोत्र संपूर्ण ॥ ११ ॥

१२

भिम भयानक तो शिक लावी । भडकला सकळां भडकावी ॥
 वरतरु वरता तडकावी । बळकटां सकळां घडकावी ॥ १ ॥
 सकळ ते रजनी-चर-भारे । सकट बांधत पुच्छ उभारे ॥
 रडत बोलति वीर च सारे । नदिसतां चि बळे भुभुकारे ॥ २ ॥
 जळतसे चिकूटाचळ लळका । धरितसे रजनी-चर शळका ॥
 उमजती उमजेवर घाला । अवचितां बुडवी सकळाला ॥ ३ ॥
 कठिण मार विरास न साहे । रुधिर-पूर महीवरि वाहे ॥
 बहुत भूत भुतावळि आली । रणभुमीवरि येउनि घाली ॥ ४ ॥
 अभर ते झणती विर आला । नवल हैं पुरले सकळाला ॥
 उदित काळ बरा दिसताहे । विधि-विधान विधी मग पाहे ॥ ५ ॥
 इतिश्रीभीमरूपि-स्तोत्र संपूर्ण ॥ १२ ॥

१३

बळे सर्व संहारिले शवणाला । दिले अक्षयी राज्य श्रीभीषणाला ॥
 रघूनायके देव ते मुक्त केले । अयोध्यापुरा जावया सिद्ध जाले ॥ १ ॥

पथा मानि कृष्णातिरीं रामराया । घडे राहणे स्नानसंध्या कराया ॥
 सिता राहिली शीरें गांव जेये । रघुराज तो पश्चेमेचे नि पंथे ॥ २ ॥
 जप ध्यान पूजा करी रामराजा । तयाचे परी वीर सौमित्र वोजा ॥
 स्मरेना देहीं चित्त ध्यानस्थ ज्ञाले । अकस्मात तें तोय अद्भूत आले ॥ ३ ॥
 बळे चालिला ओघ नेटे भडाडां । नभीं धांवती लोट लाटा घडाडां ॥
 नदी चालली राम ध्यानस्थ जेये । बळे विक्रमे पावला भीम तेये ॥ ४ ॥
 उभा राहिला भीमरूपी स्वभावे । बळे तुंब तो तुंबिला दोन गावे ॥
 नदी एक वीभागली दोन्हि बाहें । ह्याणोनी तया नांव हैं ऊर्णबाहे ॥ ५ ॥
 सुखे लोठती देखतां रामर्लिंगा । बळे चालिली भोवती कृष्ण गंगा ॥
 परी पाहतां भीम तेये दिसेना । उदासीन हैं चित्त कोठे वसेना ॥ ६ ॥
 हनूमंत पहावयालार्णि आले । दिसेना सखा थोर विस्मीत ज्ञाले ॥
 तयावीण देवालय तें उदासे । नक्कांनून बोभाइले रामदासे ॥ ७ ॥
 मनांतील ज्ञाणोनि केला कुडावा । दिले भेटिंचा जाहला थोर थावा ॥
 बळे हांक देतां चि तैसा गडाडी । महामेघ जैसा गभीरु घडाडी ॥ ८ ॥
 रघुराज बैकुण्ठधामासि गेले । तर्हीं मारुती दास है नीरवीले ॥
 रघुनाथ ऊपासकाला प्रसंगे । सख्या मारुती पाव रे लागवेगे ॥ ९ ॥
 प्रभूचे महा वाक्य त्वां साच केले । ह्याणे दास हैं प्रत्यया सत्य आले ॥
 जनामाजि हैं सांगतां पूरवेना । अवस्था मर्नी लागली है सरेनी ॥ १० ॥
 इतिश्री भीमरूपि-स्तोत्र संपूर्ण ॥ १३ ॥

त्रयोदश स्तोत्रे समाप्त.

पद् रामदासकृत

सावधान सावधान । वाचे स्मरा नारायण ॥ शु० ॥
 दहा वर्षे बालपण । वीस वर्षे तारुण्य ॥
 अंगीं चेद मदन । तेब्हां कैचे साधन ॥ साव० ॥ १ ॥
 तिसांची आली भर्ती । दारापुत्रां लार्णी प्रीति ॥
 तेथून उपजे भ्रांती । तेब्हां कैची स्वरूप प्राप्ती ॥ सा० ॥ २ ॥
 चाळीस वर्षे ज्ञाली । डोळां चाळशी आली ॥
 नेत्रांस भुली पडली । जवळ असर्ता दिसेना ॥ सा० ॥ ३ ॥
 पश्चास वर्षे ज्ञाली । हलति दंताच्या पंगती ॥

३२ संत विजयांत हैं स्तोत्र महिषतीने ऊर्ण बाहु मारुतीचे मृष्णरूप दिले आहे.

श्यामवर्ण शुभ्र होती । त्याला ज्ञातारा व्यूहती ॥ सा० ॥ ४ ॥
 साठीत बुद्धि नाठी । हातीं घेउनी काठी ॥
 वसवमुनी लागे पाठी । त्याला हांसती कारटी ॥ सा० ॥ ५ ॥
 सतरीची हे रचना । उठतां बैसवेना ॥
 बैसतां उठवेना । दिसतसे दैन्यवाण ॥ सा० ॥ ६ ॥
 चार विसा मिळुनि ऐशी । मग तो ज्ञाला अपेक्षी ॥
 जिव करी कासाविशी । जिवनावीण मासोळी नैशी ॥ सा० ॥ ७ ॥
 वर्षे ज्ञालीं नव्वद । बोलवेना एक शब्द ॥
 अस्तुरी दारा प्रसिद्ध । देवा तोर्ड यांचा संबंध ॥ सा० ॥ ८ ॥
 ज्ञातमान पुरुष ज्ञाला । ज्ञाला परी वायां गेला ॥
 शामदास दाच्या बोला । वेगीं सावध जाहला ॥
 सावधान सावधान । वाचे स्मरा नारायण ॥ ९ ॥

रामदासकृत-अष्टके.

करुणाष्टक.

अनुदिनि अनुतापे तापले शामराया ।
 परम दिन दयाळा नीरसी मोह-माया ॥
 अचपठ मन माझे नावरे आवरीतां ।
 तुजविण शिण होतो धांवरे धांव आर्ता ॥ १ ॥
 भजन रहित रामा सर्व ही जन्म गेला ।
 स्वजन-जन-धनाचा व्यर्थ अयां स्वार्थ केला ॥
 रघुपति मति माशी आपुलीशी करावी ।
 सकळ त्यजुनि भावे कांस नूझी धरावी ॥ २ ॥
 विषय-जनित सूखें सूखे होणार नाही ।
 तुजविण रघुनाथा ओखटे सर्व कांही ॥
 रघुकुळ-टिळकारे हीत माझे करावे ।

१. रामदासकृत श्लोकबद्ध-अष्टकांचा उल्लेख पुढील लेखांत महिषतीने केला आहे:—

गद्य-पद्य बोलिले फार । श्लोक अष्टके प्रकार ॥

कृष्ण चरित्रे गाळालीं सार । प्रेमाति पार असेना ॥ १० ॥

संतविजय-अ० २२ वा.

दुरितै दुरि रहोवे म्यां स्वस्थपीं भरावे ॥ ३ ॥
 तन-मन-धन माझे राघवा ! रूप तूऱे !
 तुजविण मज वाटे सर्व संसार वोझे ॥
 प्रचलित न करावी सर्वया बुद्धि माझी ।
 अचल भजन लीला लागली आस तूऱी ॥ ४ ॥
 चपल-पण मनाचे मोडितां मोडवेना ।
 सकळ-स्वजन-माया तोडितां तोडवेना ॥
 घडि घडि विघडे हा निश्चयो अंतरोचा ।
 द्याणवुनि करुणा हे बोलतो दीन वाचा ॥ ५ ॥
 जळत हृदय माझे जन्म कोटचानु कोटी ।
 मजवरि करुणेचा राघवा पूर लोटा ॥
 तळमळ निवां रे राम कारुण्य-संधू ।
 वैँडरिपु-कुळ माझे तोड याचा समंधू ॥ ६ ॥
 तुजविण करुणा हे कोण जाणेल माझी ।
 शिणत शिणत पोटीं पाहिली वाट तूऱी ॥
 शडकरि शड घालं धांव पंचाननारे ।
 तुजविण मज नेती जंबुको वासना रे ॥ ७ ॥
 सबळ जनक माझा राम लावण्य-पेटी ।
 द्याणवुनि मज पोटीं लागली आस मोठी ॥
 दिवस गणित बोटीं प्राण ठेवोनि कंठी ।
 अवचट मन भेटी होत घालीन मीठी ॥ ८ ॥
 जनाने-जनक-माया लेंकरुं काय जाणे ।
 पय न लगत मूळे हाणितां वत्स नेणे ॥
 जळधर-कण-आशा लागली चातकासी ।
 हिंमकर अवलोकी पंक्षिया भूमि वासी ॥ ९ ॥
 तुजविण मज तैसे जाहले रामराया ।
 विलग विषम काळी सांडिती सर्व माया ॥
 सकळ-जन-सखा तूं स्वामि आणीक नाही ।
 विषय वमने जैसे त्यागिले सर्व काही ॥ १० ॥

२. दुरित=पाप. ३. पड्डिपु=काम, क्रोध, मद, मास्तर, लोभ, अहंकार. ४. पंचारन=सिंह.
 ५. जंबुकी=कोलही. ६. जळधर=मेघ. ७. हिंमकर=चंद्र. ८. पंक्षि=चकोरपक्षी. ९. वमन=ओक.

कारागोर निवेश्य प्रसभमय जगद्धासमेतन्निशम्य
 प्राप्तं कुद्धं दिनेशं कथयति किमयं धूमदौतः स्वत्रासम् ॥ ५०२ ॥
 वक्षोजद्गुणे सुधने त्रिवलीपरिखावृते ॥
 श्रितः किमूलमा विजितः शीतेनातिवलीयसा ॥ ५०३ ॥
 यद्यन्नरातः शायितः सपौरस्त्यः पयोधरः ॥
 कथं शीतकथाश्रोत्रपथमम्भेतु महति ॥ ५०४ ॥
 हाहाहूवहालायैर्थनंजयस्यातिसंस्तवो यत्र ॥
 मकरारंभो जंभमिदालय इव सहतिलोकमारंभः ॥ ५०५ ॥
 स्विन्नः कंटकनिचितः प्रकटितरागश्च सहसितो मधुरः ॥
 दामोदरदर्शनजो राधावस्थाविशेष इव तिलकः ॥ ५०६ ॥
 छष्टकालः— ग्रामे मुखव्यर्णं श्रुत्वा भयसंविग्रामानसा ॥
 स्थकत्वा बनविहारं श्रीरंतर्गुरुमना इव ॥ ५०७ ॥
 बहुलोत्सवो जनोऽसावृतुश्रियः पुण्यसमय हृति ॥
 कंदर्पः कथमेव न स्वच्छजमस्मिन्नदृढयनु ॥ ५०८ ॥
 अन्ययोत्प्रेक्षते शीतर्तुरीति धूर्यं कार्यभारिणं सूर्यो हि स्वत्रेजोऽग्नी दिनाते नि
 कुद्धं आरक्षत्वात् अश्वेयकोणे तदवलोकनायेव गतं चेति ज्ञेयं ॥ ५०९ ॥

अन्ययोपेक्षते शीर्तुरिति धूर्यं कार्यभारिणं सूर्यो हि स्वनेजोऽग्नी दिनांते निधत्ते कुद्दं अरक्तलात् आश्रेयकोणे तदवलोकनायेव गतं चेति ज्ञेयं ॥ ९०९ ॥

वक्षोजइति वक्षोजशब्दमध्ये ऊष्मा षकारो दृश्यते ॥ ५०३ ॥

यद्यंवरांतइति अंबरांतः प्रावरणवस्त्रांतः पैरस्त्यः तारुण्यावस्थासंभवः स्तनः शापेतश्चेत् शीतवार्ता न । कांतामालिङ्ग सुमंचेन्न शीतवाधा । आकाशो यथा पैरस्त्य-हस्तचित्रोत्तरभाषी सहि पूर्वस्यां प्रादुर्भवति मृगमारभ्य तत्पश्चात्पादुर्भूय पुरोगच्छुति तत्र शीतमस्ति पैरस्त्ये तूष्मेति सर्वजनप्रसिद्धं ॥ ५०४ ॥

हा हेति मकरसंकरणारंभः तत्र द्यतीत शीतमिति धनंजयस्य अग्नेः हा हा हूँ हूँ इति प्रकारैः शब्दैः सह संस्तवः परिचयः तिलोत्तमानां दानाद्यारंभेण सहितः १ तिलभुक् तिलदाता चेति २ स्मृतेः नंभमित् इदं तस्य गृहं तत्र हा हा हूँ हूँ नाम गंधर्वयेरालपैः अर्जुनस्य सप्तकूस्तवः प्रियपुत्रत्वात् तिलोत्तमा च रंभा च ताम्भा सहितः ॥ ४०९ ॥

स्विन्नाइति महाराष्ट्रे शार्करातिलान् ददति भुजते च जनाः ते च स्विन्नाः स्वेदेन अम्बेहरूप्याणा सिद्धाः कंठकैर्युक्ताः तत्र केशादिरंजनं कुर्वतीति प्रकटितं रागः सितया शर्करया सहितः अतएव मधुरः अन्यत्र स्वेदयुक्तः रोमाचयुक्तः प्रकटितो रागः प्रेमा यत्र हसितेन स्मितेन सहितः मधुरो रम्यः ॥ ५०६ ॥

ग्रामेति माघांतं पश्चिमधान्यैषधिरूपा लक्ष्मीः मुखध्वनिं दुंबारवं स च महानर्यै विना न जायतइति ॥ ५०७ ॥

प्रातःकालः—सूरे तूदयमासादा स्वप्रतापं वितन्वति ॥
 युक्तं नक्षत्रानिवाहो निस्तेजस्को विलुप्यते ॥ ५०९ ॥
 दोषोपचयस्तद्वज्जघन्यकर्मणि नरं नियोजयति ॥
 सुदिनं तु शुचौ कर्मणि सदसद्स्तुस्वभाव एवायम् ॥ ५१० ॥
 पुरुषचर्या—भवितव्यं प्रसिद्धेन नरेनाति प्रयत्नतः ॥
 पाणिन्यादा ह्यविज्ञातं नरं नरकमूर्चिरे ॥ ५११ ॥
 सदशन एव सदशनो विकलः किल जायते विकल एव ॥
 असुरत एवासुरतस्तद्विनयो जनोऽविनय एव ॥ ५१२ ॥
 श्रीष्ठस्योऽचलतैव कारणमिति प्रायो श्वर्हद्युग्मः
 पङ्क्यत्यस्य जना न कर्म सहजं किंसाधु बाऽसाधिति ॥
 शृंगारो हि जघन्यकर्मसाचिबो मूर्धन्यतां प्रापितः
 शांतः पश्य जघन्यतां बत पुनर्मूर्धन्यकर्मापि सन् ॥ ५१३ ॥
 श्वर्हद्यतामव्ययानां विद्वदुक्तां न धारण ॥
 सुप्रतिष्ठाऽत्र नास्तीति भगवान्याणिनिर्जग्नौ ॥ ५१४ ॥
 बहुलेति पुष्पसमयः वसंतः ऋतुदर्शनं च स्वघजः प्रसिद्धः कामांकुशश्च ॥ ५०८ ॥
 सूरेति सूरे सूर्ये शूरे च उदयं प्रासेद्व अभिवृद्धिं च प्रतापं आतपे शौर्यं च
 नक्षत्राणां क्षत्रभिन्नानां ॥ ५०९ ॥
 दोषेति दोषाणां उपचयः वृद्धिः रात्रेरुपचयश्च जघन्यं नीनं रतं च सुदिनं पुष्पं
 दिवसश्च शुचौ शुद्धे मुखक्षालनस्नानादौ ॥ ५१० ॥
 भवितव्यमिति अज्ञानार्थे कपलयो विहितः अज्ञातो नरः नरक इति ॥ ५११ ॥
 सदशन इति सदंतश्चेत् सम्यक् अशनं भोजनं यस्य विकलः कलाशूल्यः
 क्षेशादिविद्वलश्च असुषु प्राणेषु रतः बलरक्षणं चिकीर्षुः नास्ति सुरतं यस्य बहु
 सुरतविमुखः अविनयःविनयशूलः नयतीति नयः पचायन् अवीनां भेषणां नगः औ-
 रम्बः वनगर इत्यर्थः ॥ ५१२ ॥
 श्रीष्ठस्येति उज्ज्वलता वपुर्वस्त्रभूषणादिभव्यतः जघन्यकर्मणि नीचकर्मणि
 रते च सचिवोऽपि मूर्धन्यतां ‘शृंगारकीरकरुणाद्वतहायमयानकाङ्क्षति’ ‘शृंगारो
 रसमूर्धति’ रसमीमांसा जघन्यतां अंतिमतां नीचतां च मूर्धन्यं श्रेष्ठं योगधारणादि-
 ना नित्यवस्तुनिवेकेन च तस्माल्लोकयात्रायां पुरुषेण उज्ज्वलेन भाव्यं न गलिनेन
 ‘शृंगारः शुचिरुज्ज्वलः’ ॥ ५१३ ॥
 श्वर्हद्यतामिति यो न व्ययं करोति सः बहर्थः अव्ययादीनां चादीनां अनेकार्थः वं
 तेषु अव्ययेषु सुपः सप्त विभक्तीनां प्रतिष्ठा नास्ति अव्ययादा प्रसुपश्चिति लुपिधानात्
 यो व्ययं न करोति नस्य सुतरा प्रतिष्ठापि न ॥ ५१४ ॥

सुवृत्तो बलिमूर्धन्यो धनः पीनोऽपि वा जनः ॥
 बालिशस्थ प्रसंगेन पतत्येव यथा स्तनः ॥ ५१५ ॥
 महादाथारदानाय महांतोऽहैति नेतरे ॥
 अचलाधारिणो नूनमचला एव केवलम् ॥ ५१६ ॥
 द्विधापि लोके ब्रह्माशो विद्वानपि न राजते ॥
 द्विधापि सुकलस्तस्मिन्नविद्वानपि राजते ॥ ५१७ ॥
 भोजनं—तनुग्रासे स एव स्यादसुग्रासेऽपि स स्मृतः ॥
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन भवेत्तित्यं सुभोजनः ॥ ५१८ ॥
 देशस्थः—अधितिष्ठन्नभिमानं व्यालस्यधरः शिरःस्थितर्णभरः ॥
 भूतिभूत्यकृत्तिकक्षपरः शंकरोऽन्यदेशस्थः ॥ ५१९ ॥

भार्जारः
 अमृतैकलालसात्मा विगतस्नेहः स्वकार्भेष्वपि यः ॥
 गिरिकाननास्नोऽयं मार्जारः संयमीव मे भाति ॥ ५२० ॥
 सुवृत्तश्चिति घनः गंभीरः कठिनश्च सदृतः सञ्चारित्रः वर्तुलश्च बलिनां मूर्धिनीतः अत्यंतं बली त्रिवलीमस्तके स्थितश्च बलिशः मूर्खः शिशुश्च बालिशनाम ॥
 महता प्रसंगो न कार्य इति ॥ ५१९ ॥
 महदेति अचला पृथ्वी अचलाः पर्वताः ॥ ५२६ ॥
 द्विधापीति बह्वा आशा यस्य बहुअश्वाति सः सुकलः द्रव्यस्य सम्यक् व्ययनाति शोभनगतिादिकलायुक्तश्च ॥ ५१७ ॥
 तनुग्रासइति तनुः स्वल्पः यो ग्रासः भोजनं तत्र सति तनोः शरीरस्य ग्रासस्य असुग्रासे सुग्रासाभावे असूनां प्राणानां ग्रासः मरणमित्यर्थः तस्मात् सुषुप्तिरां च भोजनं यस्य तया स्यात् तेन जनः सुषु भा कार्तिः प्रतिभा च यस्य द्वाः स्यात् ॥ ५१८ ॥

अधीति अभिमानी विशेषण आलस्यधरः शिरस्थितम्रणभरः ऋणे भग्नः भूतेः संपत्तेः व्ययं करोति तिक्तं तेमनं भक्षं भाकरीति लोके तत्र परः अग्रयदेशस्थ बालेघाटया द्विजः शंकरइति सहि अहंकाराधिष्ठितः रुद्राइति प्रसिद्धं व्यालः सर्वं शिरस्थितः ऋणभरो जलभरो गंगाधर इत्यर्थः तिक्तकं कालकूटं तद्वक्षण-परः भूतेः भस्मनः व्ययं करोति बहुभस्मधारित्वात् अग्रवः ऊर्ध्वः यो देशः कैलासस्तत्र तिष्ठति ॥ ५१९ ॥

अमृतेति अमृते दुधे स्वशिशून् भक्षयति शिरिकाः बालमूषिकाः तासां अनाः प्राणाः तान् नाशयति सशयोरैक्यं अन्यत्र अमृते मोक्षे स्वपुत्रेष्वपि ममताशून्यः गिरी कानने च आसने श्यितिर्यस्य ॥ ९३० ॥

शृंगिणं वर्णयति

कृग्यर्थकोऽपि कुपितो धाताय महतां मतः ॥

अचिरादेव यत्प्रासः पंचतां राजकुंजरः ॥ ५२१ ॥

धूमपत्रो तमाखुरिति भाषायो तां वर्णयति

सुपर्णपरिशीलितो भवति साधुपूगाश्रितः ॥

करोति सुदृढित्यर्थं द्विजगणस्य सारान्वितः ॥

सदा स्थृहयते सुधामिति बुधा गदाभृत्सम-

स्तमाखुरिति सेव्यतां न वितनोति रागं यतः ॥ ५२२ ॥

जर्दोः—जनार्दनो नरहितो भूत्वाऽकारविपर्ययात् ॥

अवतीर्ण इव प्रायः स जर्देत्यमिथीयते ॥ ५२३ ॥

भर्तुः प्रियतमं वस्तु संगृह्णानु सदा सती ॥

करोति यद्वैमवती विजया निजसन्निधी ॥ ५२४ ॥

सायंकालः

संध्या ग्रीढवधुरिनो ब्रजति माँ हित्वेति रागाकुला

पृष्ठे यांत्यपि हस्तगो न स इति प्रायो विरक्ताभवत् ॥

तामिस्तैर्यमुनाजलैर्हरिपदं संसन्ध्य दत्वा पुन-

गैधानिंदुमयास्तनोति परितस्ताराप्रसूनांजलिम् ॥ ५२५ ॥

शृंगीति अर्भकोऽपि शृंगी वृष्टमहिषादिः कुपितो भहतामपि प्राणिनां धाताय स्यात् यतः राजकुंजरः महागजः पंचतां मरणं प्राप्तः स्यात् शृंगीनामा शमिकमुनि पुत्रः तस्य शापेन राजकुंजरः नृपत्रेषुः परिक्षित्प्रणांगः ॥ ५२६ ॥

सुपर्णेति सुमुर्णानि तांद्वृलिंदलानि तैः शीलितः सेवितः साधुपूगं युगफलं द्विजगणस्य दंतानां दृष्टिर्थं दाढर्यं धूमपत्रो दंतदाढर्यपदा पित्तकरी सरेति ३ वैद्यकात् सारः खदिरसारः सुधां चूर्णं अन्यत्र सुपर्णो गरुडः साधूनां सनकादीनां पूर्णः समूहः द्विजानां स्थिरिति पालनं सारं अरामिः सहितं चक्रं सुधा अमृतं दृं गदाभृता विष्णुना समश्वेतसर्वदा सेव्यः किञ्च यतः रागं रक्तिमानं स्नेहं च दिष्टुस्तु वैराग्यं तमोति भदः ॥ ५२७ ॥

जनार्दनेति धूमपत्येव एलालवंगकेशरपत्यादिसंस्कृता जर्दोति उच्यते जनार्दनः नरेण्यो हितः सन् आकारस्य आकृतेः विपर्ययं रुत्वा रूपांतरं गृहीत्वा अवतीर्ण इव जनार्दनः नरहितः नकारद्वयेन रहितः जर्दो इति शिष्टं तथा आकारस्य निपर्यासः रुतः दकारोत्तरभावं गतश्चेत् जर्दोति संपद्यते ॥ ५२८ ॥

भर्तुरिति विजया नाम सर्वो दार्वत्याः जयाविजयेति सर्वोद्दयं विजया गदाद्वय भागद्वयेति सा च शांभोः प्रिया शाभवीत्यन्यते ॥ ५२९ ॥

कुकुरः

मध्यऋतुसमय एव खियमुपगच्छत्यरोषभूतानाम् ॥

यो जागर्ति निशायां शुनकः प्रतिभाति संयमीव मम ॥ ५२६ ॥

मत्कुणः

यो रात्रिं चरशेखरः किल दशास्यः कोणपाल्याश्रयो

वज्ञादाधितशक्तिको नृष्ठिरं पातुं सदा बाल्छति ॥

उन्मत्तो मधुयोगतो भवति यस्तन्मत्कुणो रावण-

स्तरमाल्यश्यति पुत्रपीत्रसाहितः सीताभिसंधानतः ॥ ५२७ ॥

मैथुनं

सततं सुरताभिकाङ्क्षिणो बलिमुरुह्या अपि शुक्रबृहिताः ॥

असुराः क्षयमाशु भेजिरे मनुजानां पुनरन्न का कथा ॥ ५२८ ॥

स्त्रीणामल्पापराधानां नैव कार्यं गवेषणम् ॥

अपराधस्थितिं स्वस्या निर्ममौ स्वयमीश्वरः ॥ ५२९ ॥

संध्येति इनः सूर्यः स्वामी च हरिपदं विष्णुपदं आकाशं च रागः रक्तिमा प्रेमा च विरक्ता निर्विणा रक्तिमहीना च ॥ ५२९ ॥

मध्येति ऋतयः षट् वस्तादयः एतएव समयः तस्य मध्ये वर्वाशरद्दूपे हेमंत द्विशिरयोः समासोनेति पंचर्तुपक्षे वर्षासु मध्यर्तुसमयद्यत्यन्यीभावः तृतीयासप्तर्षीव छुलमिति नामभावः पारेमध्येष्वश्चावैति एकारांतनिपातनेऽपि तस्य संधिवं शाल्लोपः ताद्वा काले मैथुनमाचरति 'कुकुरो रात्रिजागरः संयमी ' या निशा सर्वं भूतानां तस्यां जागर्ति संयमीति ' भार्या ऋतुसमयमध्येएव गच्छति तेन ब्रह्मचर्यहानरभावात् ॥ ५२९ ॥

यद्यति रात्रिचराणां मशकार्दीनां मध्ये शेखरः अतिनिपुणत्वात् दशाकारोऽवयवः आस्ये मुखे यस्य यया रक्तं शोष्यते प्रशास्तः कोणः कोणपाली 'प्रशंसावचनैश्चेति ' समासः सा आश्रयो यस्य स्तंभकुङ्कार्दीनां कोणेषु वसति वज्रेषु हीरकेषु अवाधितशक्तिः एतस्य रक्तेन हीरकाः स्फुटंति वज्रभस्मप्रकरणे वैद्यके स्पष्टं नृष्ठिरं विना यस्य आहारश्व नास्ति मध्येष्वत्रस्य योगेन समृद्धो भवति रावणपक्षे रात्रिचराः राक्षसाः दशमुखः कोणाः राक्षसाः तेषामाली पंक्तिस्तस्याः आश्रयो यस्य वज्रेण इंद्रायुधेन अवाधिता शक्तियस्य मधु मद्यं अतएव यथा रावणः सीताभिसंधानेन सकुटुंबो मृतः एवमयमपि शीतकालस्याभिसंधाने सतीति ॥ ५२७ ॥

सततमिति सुरता देवत्वं बलिः एतन्नामा दैत्यः शुक्रः शुक्राचार्यः सुरतं मैथुनं बलिनः बलवंतः शुक्रं रेतः तस्माद्वहुव्यवायो न कर्तव्यः ॥ ५२८ ॥

स्त्रीणामिति अपरस्य अधस्थितिः रतिसमये ॥ ५२९ ॥

स्तनः—पयोधरोद्दमस्यातरंबरे प्रांशुभाविनः ॥
 चाचल्युपस्थितिः कार्णेजपत्वमधिगच्छति ॥ ५३० ॥
 धाराधराणां किल दृष्टिपातो धराधराणां शिखरेषु पूर्वम् ॥
 तथैव यूनामपि दृष्टिपातः पयोधराणां शिखरेषु पूर्वम् ॥ ५३१ ॥
 पयोधरधनीभावस्तावदंबरमध्यगः ॥
 आश्लेषोपगमस्तत्र यावन्नैव प्रवर्तते ॥ ५३२ ॥
 पयोधरधनीभावस्तावदंबरमध्यगः ॥
 हस्तलीलायितं तत्र यावन्नैव प्रवर्तते ॥ ५३३ ॥
 प्रीढा प्रति भर्तुनेमीक्तिः
 सद्गुतं स्तनमंडलं यदभवत्तत्किं पुनः सांप्रतम्
 दूरादेव बलंबते भवति न स्प्रुँ यमत्यादरः ॥
 देवनैव जघन्यकर्मणि बलादारीङ्ग्य संयोजितं
 भूयो बालिशसंस्तवो बत ततः पातित्यमेयान्न किंम् ॥ ५३४ ॥
 स्तनौ तवारेषतनौ तु बाले त्वयावतीतेति तदीयभाले ॥
 कालेन लिप्त्वा जनदृष्टिभीत्या प्रीत्या महत्या किमिवावृणोषि॥५३५॥
 दृद्धस्य भार्या

पुरुषस्य पुराणस्य द्वितीया युवतिस्तु या ॥
 असौ बसुमती नैवेत्येवं हि कथमुच्यताम् ॥ ५३६ ॥

पयोधरेति चंचलस्य भावः चांचली सा स्त्रीणां वस्त्रांतरे पयोधरोद्भासः शीघ्रप्रेव
 भविष्यतीत्यस्य सूचिका यया चंचला विद्युत् तस्याइयं चांचली उपस्थितिः आकाशे
 मेघोद्भासस्य सूचिका ॥ ५३० ॥

धरेति स्पष्टं ॥ ५३१ ॥

पयोधरेति पयोधरो मेघः स्तनश्च घनीभावः सांद्रता काठिन्यं च अंबरं नभः
 वस्त्रं च आश्लेषा नक्षत्रं आर्लिंगनं च आश्लेषानक्षत्रनिर्गमे मेघाः विरलाः भवन्ति
 तथाऽन्यत्र शैयिल्यं भवति ॥ ५३२ ॥

पयोधरेति पूर्वार्धं समं हस्तनक्षत्रस्य करस्य च ॥ ५३३ ॥

सद्वृत्तमिति सद्वृत्तं उत्तमक्षरित्रं वर्तुलं च यथा कथंचिदपि तं प्रति स्पष्टं आद-
 रो न भवति स च दूरात् अवलंबते सक्षिकर्षं न भजति तद्वदिदं कुतः उत्तरं
 देवेन परमेश्वरेण भवता च जघन्यकर्मणि नीचकृत्ये रते च योजितं तदनंतरं
 बालिशास्य अज्ञस्य बालस्य च संस्तवः परिच्यतः तस्मात्प्रातित्यं कर्यं न स्यात् तत्र
 च सति सर्वं संगच्छत एवेति ॥ ५३४ ॥

स्तनाविति हृद्या हृदि भवौ मनोहरौ च ॥ ५३५ ॥

सर्वोत्तमस्यापि पुराणपुंसो योषिद्वितीया किल सारसाद्या ॥
नूनं पतत्येत्र विचल्यमाना भुजंगराजस्य बतोत्तमांगे ॥ ५३७ ॥
पुराणपुंसो ललनादितीया विचल्यमाना पतिता भुजंगे ॥
विलोह्यतेऽथापि कुनायकैः सा तत्साधु सर्वैसहतां विभर्ति ॥ ५३८ ॥
परस्तोपराङ्मुखः

मामकं कौशलं दृष्ट्वा मा कार्णीः किलकिंचित्तम् ॥
भुजंगेन विना भोगलाभो नैव भविष्यति ॥ ५३९ ॥
जारा—ब्रवीम्यहं किं बहुशः कवीश्वरा
जरा नराणां सुतरां दुरासदा ॥
यथा यियासोरपि निर्जरेशितुः
पादेऽपि वेदो रचितो निजोचितः ॥ ५४० ॥
कायापक्षयहेतु जरे परं तत्र राक्षसी प्रवरा ॥
या किंचिदपि शरीरं सुदृढतं रं संदधाति स्म ॥ ५४१ ॥
सुप्रत्ययादजाद्याङ्गहुशोभव्याकृतिद्याता ॥
सत्त्वेकं एव हि जराकारं कुर्यादसारचित्तम् ॥ ५४२ ॥

पुरुषेति पुराणपुरुषः वृद्धः विष्णुश्च तस्य द्वितीया भार्या भूदेवी च वसुमती
द्रव्यती पृथ्वी च वृद्धस्य स्त्री तस्य सर्वसं स्वाधीनं कल्पास्ते इति ॥ ५३६ ॥

सर्वोत्तमस्यापीति सर्वोत्तमस्य गुणैः संपत्या च वृद्धस्य विष्णोश्च द्वितीया योषित्
भूः सा रसा पृथ्वी आद्या धनिका किं च सारसाद्या कमलाद्या ‘कूमब्रह्मशिला
रुदां नीलोत्पलकरद्यां’ इति तद्वयानात् किं च सारसाद्या शृंगरेणाद्या विचल्य.
माना यदा तदा भुजंगराजस्य शेषस्य उत्तमांगे शिरसि पतिता भुजंगा जारा;
येषां राजा श्रेष्ठस्य उत्तमे अंगे पतति या वृद्धस्य द्वितीया भार्या सा रसेन आद्या
सती विचल्यमाना चेत् व्यभिचारिणी भवति वा पतिता भुवि भवति ॥ ५३७ ॥

पुराणेति कुनायकाः राजानः ये केऽपि पुरुषास्तैरपि एतादशी या सा सर्वै
सहतएव या तु सती सात्वन्यकृतनर्मादि नितरानसहते तथा नेयं ॥ ५३८ ॥

मामकामिति किलकिंचित्तं रागभयलजादिगुंकः रतेरभिव्यजंकः भुजंगेन जारेण
सर्पेण च भोगः रति सर्पदेहश्च ॥ ५३९ ॥

ब्रवीमिति यियासोः निजधाम गंतुमिच्छोरीशितुः श्रीकृष्णस्य पादेऽपि यदा नर-
या वेदः कृतः जरा नाम व्याधः सा आख्यायिका भागवते स्पष्टैव ॥ ५४० ॥

कायेति द्वे जरे शरीरनाशहेतु यथा राक्षस्या जरया जरासंधस्य जम्मना
द्विघाभूतशरीरस्य शरीरे दृढतरं संहितं अन्या जरा तु न तथा दृढतरसंधां न
करोति ॥ ५४१ ॥

इति संकीर्ण

इंदोनैश्यमिदं वदंतु कत्रयो यर्तिकचिदंकादिकं
सिद्धांतस्त्वमुनैष त्वप्रणिहितः श्रीकृष्ण आलोच्यताम् ॥
नोचेऽजातिमिं नमेत्कथमयं द्वृहंति नास्मै ग्रहा
ईहंते किल यद्वलं सुमनसां श्रेष्ठः कुले चाच्युतः ॥ ५४३ ॥

तस्मात्

द्यातव्यं सर्वदा त्वप्तवमिति मम यश्चित्त आशांकुरोऽस्मिन् ॥
बीजावापः कृपा ते रघुवरं न परं किंचिदन्यद्विजाने ॥
लोमुं दुर्बासनेयं शलभं इव मुहुः प्रेक्षते तत्कृपाङ्गे
रक्षीनं स्वीसवृक्षानपि कृपणजना प्राय आप्याययंति ॥ ५४४ ॥
कथयः कथयत् कोऽन्यः कृष्णात्करणाकराद् विनैकस्मात् ॥
करकमलकोरके स्वे कामं कुर्यात् नरकभीरुजनम् ॥ ५४५ ॥
मृत्युदर्कादधारोरात्मातुं मुग्धजनं प्रति ॥
कतमो नाम कुरालो विना कृष्णं कृपार्णवम् ॥ ५४६ ॥

सुप्रत्ययेति यः बहुशः भव्या कल्याणकारिणी आकृतिर्यस्य तस्य हरेर्वाता
स एवैकः अजाद्यात् अजोऽहं अद्ययोऽहं इत्याद्यात् सुप्रत्ययात् उत्तमज्ञानत् ज
राकारं असारचितं तुच्छं कुर्यान्नायः यथा यः बहुशोभावेदस्य येन मुखस्यानी
पत्वात् 'मुखं व्याकरणं स्मृतं' इत्युक्तेः तस्याः व्याकृतव्याकरणस्य ध्याता सर्वतो
वैष्याकरण इत्यर्थः सएव अजाद्यात् स्वराद्यात् सुप्रत्ययात् सुप्रसंज्ञात् प्रत्ययात् औं
जसादि रूपात् जराकारं जराशब्दसंबंधिनं आकारं आवर्णं असारचितं कुर्यात्
जराय जरसन्यतरस्यामिति 'सूत्रात्' ॥ ५४७ ॥

इंदोरिति चंद्रस्याभ्यंतरे यत्कृष्णं दृश्यते तद्विषये बहवो विवदंते मम तु सिद्धांतः
अनेन द्विजराजेन दृश्ये श्रीकृष्णएव प्रणिहितः तेन कारणेन यं द्वितीयायां दृश्य-
मानमात्रं जना नर्मति नास्मै ग्रहाद्वृह्ण्यते 'विधोर्नो रिपुः इति वचनात् सर्वश्रहानु-
कुल्येऽपि यस्य बलं अवश्यमपेक्षयते देवाश्च कृष्णपक्षे यमापीय तुष्टाः पुष्टाश्च
भवंति वंशो च भगवदवतारः एतादकृं सीमाग्यमन्यथा कथं स्यादिति ॥ ५४८ ॥

ग्रंथांतरे रामं प्रार्थयते ध्यातव्यामिति स्पष्टं ॥ ५४९ ॥

कथयइति नरकात् भर्यं प्रामुखं जनं कृष्णं विना को नु हस्ते कुर्यात्
मरकासुरेण बंदीकृतं स्त्रीजनं च कः करे कुर्यात् विवहोदत्यर्थः तादशः
कृष्ण एवत्यर्थः ॥ ५४९ ॥

मृत्युदर्कादिति मृत्युः संसारः उदर्कः उत्तरफलं यस्य तादशादधात् पापात्
मुग्धजनं अविद्वांसं त्रातुं कृष्णाद्विन्द्रियो नास्ति यथा भरणप्रदात् अघासुरात्
मुग्धजनं गोपशिशुजनं ॥ ५४९ ॥

सचना.

(१) सन १८७८ पासून तो सन १८८३ अलेक पर्यंत ज्यांस अंक पाहिजे असतील तयांनी दर भालवे १० अंकांस ५ रु० ५ आणे प्रयाणे आहांकडे किंमत पाठविले असतील त्यंजकडे रवाना होतील. फूटकळ अंकांस ८८६ प्रयाणे पाठविले असतील अंक रवाना होतोल.

(२) वर्गीणी खालो	लिहेलेलं गृहस्थांकडे पाठविली	असतां आम्हास पोचिले
रा. रा. श्रीधर मगेश जिन्सिंधाले	एम. ए., प्रोफेसर	मुंदर्द्दु
” ” रित्तराम परशुराम भिंडे	एम. ए.	बडोरे
” ” जनादेव बालाजी मोडक बी.	ए. हायरकूल	ठाणे
” ” सावलाराम माधव चिटण्ठास सायर	.....	हंडूर
” ” बामन दाजे ओक	.....	नागधूर
” ” रामचंद्र रघुनाथ नातू अ० मा०	हायरकूल	बेळगंव
” ” दंगाधर पांडुरंग गंद्रे अ. मा.	हायरकूल	केरहापूर
” ” एरशुराम भिमाजी भाट्ये वकील	.....	रत्नागिरी
” ” श्रिवक कैशव दरवुरे हेडमास्टर	.....	अळ्ळोडाग
” ” विष्णु भोंधर गहाजनी, एम. ए.	.....	उमरावती
” ” अण्णाजी शमदंड अन्ने ह० मा०	हा०	मिरज
” ” रामचंद्र बलवंत खांडिकर, प्राणवेट सेकेटरी	.....	म्हालेश
” ” श्री. आपा साहेब आमे सरकार	.....	म्हालेश
” ” गोविंद नारायण केळकर बी. ए.	हायरकूल	पुणे

(३) हे पुस्तक सर्वांस धेण्यास सुलभ पडावे न्हणून याची किंतत
वषास आगाऊ ४ रुपये २० ह॑ ६६, साताहून ५ रुपये ८८,
आगाऊची मुद्रत पुस्तक देऊ लागल्यासाठून दान महिन्पर्ची आले
समजावी. पोश्याची लिकिटे पाटविणे झालारा ती अर्धा आगा
किंतताची असावी व रुपयास ८८६ प्रधागे नर्तीवडा पाठवावा.
स्वरूपांवये हररक्क प्रकारचा प्रश्नदावहार उव्वले दो
-संश्यहाये ठउवस्थापन, यांस असीलीग जिं ० कु-
चर टेपावा.